

Holokausta sociālā atmiņa Latvijas PSR, 1944–1948

Social Memory of the Holocaust in the Latvian SSR, 1944–1948

Didzis Bērziņš, Dr. sc. comm.

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes

Sociālo un politisko pētījumu institūta pētnieks

Lomonosova iela 1a, Rīga, LV-1019

E-pasts: *didzis.berzins@lu.lv*

Rakstā analizēti holokausta sociālās atmiņas veidošanās procesi Latvijas teritorijā pēc Otrā pasaules kara beigām (1944–1948). Lai noskaidrotu, kādu sociālpolitisko un vēsturisko diskursu iespaidā veidojusies holokausta sociālā atmiņa, analizētas holokausta reprezentācijas un diskursīvās struktūras. Pētījumā raksturotas tā laika Latvijas sabiedrības iespējamās zināšanas un attieksme pret holokaustu, pētot to noteicošos komunikatīvās un kultūras atmiņas procesus.

Atslēgvārdi: sociālā atmiņa, holokausts, komunikatīvā un kultūras atmiņa, Latvijas PSR, 1944–1948.

The present thesis analyses the developments of social memory of the Holocaust in the territory of Latvia after World War Two (1944–1948). To clarify the socio-political and historical discourses, which have created social memory of the Holocaust, representation and discursive structures of the Holocaust are studied. The research characterizes knowledge and attitude of the Latvian society towards the Holocaust by revealing the determinant communicative aspects and cultural memory processes.

Keywords: social memory, Holocaust, communicative and cultural memory, Latvian SSR, 1944–1948.

“Staļina laiks – katrs pateiks, ka tas bija drausmīgs laiks. Pēc viņa nāves vienīgais, kas varēja traucēt un traucēja, – tas, ka cilvēks nebija pilnīgi brīvs savā domu izpausmē, domās – jā, bet domu izpausmē nebija. Tas, manuprāt, bija traģiskākais. Un otrs – ka vecāki, it kā lai pasargātu bērnus, viņus iemācīja melot.”

Rolands Kalniņš¹

“Tolaik mēs tikai vispārējos vilcienos zinājām, kas šeit ir noticis nacistu okupācijas laikā, bet neapstrīdams bija tas, ka mūsu radi un tuvinieki, draugi un paziņas, kaimiņi un sabiedrotie bez pēdām pazuduši no zemes virsas; viņi bija šeit nošauti, aprakti kopīgās bedrēs. [...] Par šo traģēdiju

mums toreiz izdevās šo to uzzināt no īsajiem oficiālajiem paziņojumiem presē un slepeniem no rokas rokā nodotiem nedaudzo izglābušos manuskriptiem. Vēstījumi bija lakoniski – atmiņas par nesen pārdzīvoto vēl līdzinājās asiņojošai brūcei.”

Ruta Šaca-Marjaša²

No 12 miljoniem pēc Otrā pasaules kara dzīvi palikušo ebreju 3,3 miljoni dzīvoja Eiropā, no tiem divi miljoni PSRS teritorijā.³ Tādējādi Padomju Savienībai potenciāli bija jāklūst par jauno ebreju kopienas kultūras centru, ieņemot holokaustā praktiski iznīcinātās Polijas ebreju diasporas vietu. Turklāt tieši PSRS rīcībā uzreiz pēc Otrā pasaules kara nonāca visas liecības par nacistu noziegumiem, kas okupācijas laikā tika pastrādāti pret ebrejiem. Šis plašais dažādu pierādījumu un liecību klāsts (izdzīvojušie ebreji, vietējie iznīcināšanu liecinieki, nogalināšanas un kapavietas, padomju režīma rīcībā palikušie dokumenti) varēja kļūt par nozīmīgu izpētes materiālu, lai analizētu holokausta īstenošanu, tā motīvus un norises būtību līdz vissīkākajām niansēm.

Joprojām ir problemātiski precīzi noskaidrot Latvijas teritorijā holokaustā bojāgājušo un izdzīvojušo ebreju skaitu, kā arī to ebreju skaitu, kuri pēc kara atgriezās no evakuācijas, jo nav zināms, cik ebreju bija Latvijā, ienākot nacistiem. Turklāt pirmā pēckara iedzīvotāju skaitīšana PSRS notika tikai 1959. gadā. Šo iemeslu dēļ jebkuras aplēses par Latvijas PSR pēc Otrā pasaules kara dzīvojošo ebreju īpatsvaru vai skaitu ir aptuvenas. Vēsturnieki, kas pēta holokausta norises Latvijas teritorijā, holokaustā nogalināto Latvijas ebreju skaitu leš ap 70 000.⁴

Kad Sarkanā armija otrreiz ienāca Latvijas teritorijā, šeit dzīvi palikušie un holokaustu pārdzīvojušie ebreji bija skaitāmi no dažiem simtiem līdz ne

vairāk kā tūkstošiem.⁵ Savukārt pēc padomju varas nostiprināšanās Latvijas teritorijā 1944./1945. gadā šeit atgriezās apmēram 14 tūkstoši ebreju, tai skaitā gan holokaustu pārdzīvojušie, gan nacistu okupācijas laikā uz PSRS aizbēgušie, gan apmēram trīs tūkstoši Sarkanās armijas rindās karojošo un dzīvi palikušo ebreju, gan tie ebreji, kas 1941. gadā tika izsūtīti uz Sibīriju un 1946. gadā bija izcietuši piecu gadu ieslodzījuma termiņu labošanas darbu nometnēs.⁶ Tādējādi Latvijas PSR teritorijā pēc Otrā pasaules kara beigām bija apmēram 15 tūkstoši ebreju no tiem, kas Latvijā dzīvoja līdz karam (tolaik apmēram 95 tūkstoši).⁷

Arī šiem cilvēkiem, tāpat kā ebrejiem citviet PSRS, atgriešanās bija smaga. Viņi sastapās ar jauno realitāti – tuvinieki bija nogalināti holokaustā, mantiskās vērtības izlaupītas, bet kādreizējās mājvietas apdzīvoja citi cilvēki.⁸ Mantojumu, ar kuru nācās sadzīvot holokaustu pārdzīvojušajiem ebrejiem, spilgti un skaudri raksturojis Marģers Vestermanis:

“Sēras par nežēlīgi noslepkavotiem... un kauns... un nepārvarams sašutums, par to, kā tas ir noticis... to grūti pārvērtēt. Vienkārši ieieta sabiedrībā un paziņot, ka bijām pazemoti, apsmieti, apņirgāti... Tā ir liela atšķirība, vai mirt bada nāvē Sibīrijā vai pat Gulagā, kad tiek pataisīts par šausmīgu ienaidnieku, nezin kāds tu esi rezidents, japāņu spiegs un kas tur tik vēl. Par tevi sarakstītas lietas, atzīts par svarīgu personu, antikomunistu. Praktiska ņirgāšanās, bet formāli ne. Tāpat kā par visiem pārējiem dzimtenes nodevējiem. Bet šeit tu esi atdots un bezpalīdzīgs jebkura huligāna iedomai un izdomai... Pirms noslepkavošanas vēl vajadzēja iznīcināt cilvēka cieņu, padarīt viņu smieklīgu, nožēlojamu, pretīgu.”⁹

Turklāt holokaustā izdzīvojušie ebreji atskārta, ka viņu traģēdijai netiek pievērsta

pienācīga uzmanība, vara nelīdzdarbojās kapavietu sakopšanā un piemiņas zīmju izveidē. Pēc izdzīvojušo domām, ebreju traģēdija netika atbilstoši atainota arī presē, literatūrā un mākslā, tādēļ viņu izjūtas, raugoties nākotnē, raksturoja atvieglojuma un skumju, kā arī cerību un aizdomu sajaukums.¹⁰ Apkopojot ebreju izjūtas pēc kara noslēguma, Šmuels Ceitlins (*Shmuel Cejtlin*) raksta, ka daudzi izdzīvojušie ebreji no nacistu elles nokļuva padomju ellē,¹¹ bet Pēteris Krupņikovs norāda uz dažādiem veidiem, kā ebreji centušies sadzīvot ar pieredzēto traģēdiju¹² un jauno padomju realitāti:

“Kad atgriezies no frontes, Rīgas dzīvē bija vēl kāds faktors – cilvēki dzēra, daudz dzēra. Vieni dzēra tāpēc, ka viņiem gājuši bojā tuvinieki, citi dzēra tāpēc, ka neko nezināja par izsūtīto likteni. [...] Specifiska bija ebreju dzeršana. Gandrīz visiem kāds bija nogalināts, un gluži vienkārši nācās šo krupī norīt. Nekādas citas iespējas nebija.”¹³

Holokaustu pārdzīvojušo ebreju vidū noteicošā attieksme pret padomju varu bija vilšanās. Komunistiskās propagandas būvētā aina bija sašķīdusi pret frontē un tās aizmugurē novērojamo realitāti – tautu draudzības un sociālā taisnīguma vietā dominēja zems dzīves līmenis un dažādas antisemitisma izpausmes.¹⁴ Šo pašu iemeslu dēļ ebreji, kas pēc Otrā pasaules kara nokļuva Rietumos, dominējošā vairumā izvēlējās neatgriezties Padomju Latvijā, jo viņu rīcībā bija informācija gan par reālajiem dzīves apstākļiem, gan par aizdomām un vajāšanām, ko vara īstenoja pret ebrejiem, jo viņu izdzīvošanu holokaustā klāja aizdomu ēna par sadarbību ar nacistiem. Tie, kas centās atgriezties, dažkārt nokļuva kolaboracionistiem paredzētajās nometnēs, bet citi, pārliecinājušies par PSRS tautu draudzību praksē, mēģināja izbēgt, kamēr dzelzs priekšgars vēl nebija pilnībā noslēgts.¹⁵

Arī tie, kas nebija pabijuši frontē, skaidri apzinājās antisemitisko realitāti. Rīgas ebrejs Josifs Mendelevičs, kurš vēlāk tika notiesāts par mēģinājumu pretlikumīgi pamest valsti, savās atmiņās atceras skolas dienu, kad skolotāja apstaigāja klasi, jautājot, kāda ir skolēnu tautība: *“Ebrejs, – ar grūtībām sacīju es. – Visa klase locījās no smiekliem. Kopš šā brīža es vairs neaugu kā parasts padomju pilsonis, un es nemilēju Padomju Savienību.”¹⁶* Līdz ar to ebreju traģiskā un neticamā pieredze lielākoties interesēja tikai viņus pašus, un dalīšanās savās izjūtās, pārdzīvotajā notika šaurā lokā. Frīda Mihelsoņa atceras:

“Ir grūti aprakstīt to pacēluma un eiforijas stāvokli, ko piedzīvoja sauiņa ebreju, kuriem bija izdevies nodzīvot līdz bridim, kad padomju armija ienāca Rīgā. Pakāpeniski sāka atgriezties arī tie ebreji, kas bija aizbēguši uz Krieviju. Reiz mēs sapulcējāmies kādā lielā telpā. Tur bija astoņdesmit septiņi no vīriešu geto izdzīvojušie un es viena pati no sieviešu geto. Viens pēc otra mēs runājām, katrs stāstījām par piedzīvoto, atbrīvojāmies no uzkrātās emocionālās spriedzes un līdzdalīgām daudzos brīnumus, kas mums palīdzēja izdzīvot.”¹⁷

Pamazām pat tie ebreji, kas nacistu okupācijas laikā bija pārdzīvojuši nāves briesmas un gaidīja Sarkanās armijas ierašanos, atskārta, ka līdz ar padomju varas atgriešanos antisemitisms nav izzudis, tieši pretēji – staļinismā tam radušies jauni izpausmes veidi, kas pēckara gados kļuva vēl nepanesamāki.¹⁸ Pēckara gados bija vērojamas acīmredzamas antisemitisma tendences sabiedrībā, par ko ebreji izteica sūdzības Ebreju antifašistiskajai komitejai (turpmāk – EAK). Iemesli antisemitisma izpausmēm bija vairāki: pagātnes aizspriedumi, nacistiskās propagandas iespaids, aktīvo un pasīvo (mantas izlaupītāju) kolaborantu nedrošība.¹⁹

Šo iemeslu dēļ Latvijas pirmskara ebreju kopienā nozīmīga tendence bija centieni izceļot uz Palestīnu, lai piedalītos savas valsts veidošanā. Lai arī tolaik izbraukšana no Padomju Savienības bez īpašām atļaujām, īpaši uz Palestīnu, oficiāli nebija iespējama, pēc dažādām ziņām, vairāk nekā 300–400 Latvijas PSR ebreju caur Poliju, Rietumukrainu un Afganistānu tas izdevās. Tomēr izceļošana tika pārtraukta, kad 1946. gadā tika arestēti neformālā veidojuma “BRIHA” līderi Samuels Joffe un Jakobs Jankelevičs – šī grupējuma pamatmērķis bija organizēt bēgšanu no PSRS “gaišās nākotnes”.²⁰

Līdz ar to vairums Latvijas PSR ebreju, kas vēlējās izceļot, bija spiesti palikt un dzīvot atbilstoši vietējai darba kārtībai. Tonijs Džads raksta: lai cik ironiski tas nebūtu, savas iznīcināšanas gaitā Austrumeiropas, un jo īpaši PSRS, ebreji sasniedza vienlīdzību, ko viņiem jau sen bija apsolījuši apgaismības eiropieši – viņi kļuva par pilsoņiem, viņi kļuva par pilsoņiem un netika (vismaz pieminēšanā) atšķirti no visiem pārējiem: “*Viņi tādējādi ieguva sliktāko no abām pasaulēm; nogalināti kā ebreji, viņi tika iemūžināti un oficiāli pieminēti tikai kā tās valsts pilsoņi, kurā viņiem gadījās atrasties savas nāves brīdī.*”²¹

PSRS īstenotā holokausta atmiņas politika balansēja starp antisemitisku holokausta noliegšanu un visu austrumeiropiešu, izņemot krievus, apsūdzību sadarbībā ar nacistiem.²² PSRS ideoloģiskā konstrukcija, kas caurda gan historiogrāfiju, gan skolu mācību grāmatas, gan populāro kultūru, balstījās uz marksistiski ļeņinisko ideoloģiju, kuras ietvaros padomju vēstures diskursus gan akcentēja internacionālo, šķirisko darba ļaužu solidaritāti, gan vienlaikus uzsvēra krievu tautas nesavtīgo palīdzību un pretstāvi kopīgajam ienaidniekam – vācu fašistiskajam iebrucējam.²³ Būtībā visās teritorijās, kas pēc kara bija nonākušas Staļina ietekmē, vara darīja iespējami

daudz, lai mazinātu nacistu antisemitiskās propagandas veidotā “židiskā komunisma” mīta drošticamību,²⁴ bet vienlaikus, ja arī dažkārt negribēti, lai vairotu antisemitisma izpausmes.²⁵

Holokausta komemorācijas pasākumi pēckara periodā

Šādos apstākļos holokausta komemorācija kļuva par nogalināto tuvinieku individuālu piemiņas aktu. Neņemot vērā grūtības, izdzīvojušie ebreji dažādos veidos centās noskaidrot savu radnieku, tuvinieku un draugu likteņus, kā arī parūpēties par to piemiņu.²⁶ Pēc Otrā pasaules kara noslēguma Latvijas PSR norisinājās kara laikā nogalināto (gan karavīru, gan civiliedzīvotāju) pārbedišana, Brāļu kapu plānošana un iekārtošana. Šis process bija sarežģīts un ritēja lēni, to ietekmēja dažādas izpratnes par koncepcijām, kā arī materiālo resursu un lielākā mērā – cilvēkresursu trūkums.²⁷ Turklāt ebreju upuriem un to pieminēšanai šajā procesā bija pakārtots statuss. Š. Ceitlins raksta, ka tie “*nedaudzie rīdzinieki [ebreji], kuriem palaimējās atgriezties mājās, izjuta sevi kā milzīgā kapsētā, kurā nav ne kapavieta, ne pieminekļu*”²⁸. Daudzās kādreizējās ebreju kapsētas, senās kapavietas un pieminekļi bija sagrauti un ainava izārdīta, bet tam pa virsu redzams jauns uzslāņojums – vietām pilnīgi nepiesegtas, citviet tikai simboliski, ar nelielu zemes kārtu vai atkritumu slāni apbērtas, rēgojās holokausta noslepkavoto ebreju mirstīgās atliekas.²⁹ Eli Valks atceras:

“Šajos pirmajos pēckara gados, īpaši Latgalē, kur atgriezās ebreji, kas paspēja aizbēgt uz Krieviju, vai tie, kas dienēja padomju armijā, sāka uzskatīt kapsētas vai izvietot tur pieminekļu plāksnes, kas dažkārt bija tikai laicīgas, lai vēlāk tās aizvietotu ar pastāvīgajām. No socioloģiskā viedokļa,

tas bija pirmais, kas apvienoja šo cilvēku grupas. Vieni atbrauca no Krievijas pēc evakuācijas, citi – atnāca no armijas. Tas, kas šos cilvēku slāņus apvienoja, bija vēlme iemūžināt atmiņas par bojāgājušajiem.”³⁰

Par pirmajiem holokausta upuru pieminēšanas pasākumu iniciatoriem kļuva indivīdi, kuri pēc kara interesējās par to, kas noticis ar viņu tuviniekiem, un iezīmēja kapavietas, uzstādot pašu gatavotas koka zīmes vai informāciju ieskrāpējot kokos. Šie pasākumi pamatā notika provincē un individuāli, bojāgājušo ebreju radniekiem veidojot un kopjot bojāgājušo kapavietas, un atradās ārpus padomju varas interešu loka. Varas institūcijas bija informētas par šīm aktivitātēm, tomēr PSRS tā brīža ideoloģiskā koncepcija neparedzēja upuru pieminēšanu, jo iekšpolitiski dominēja uzvaras diskurss, kas neiekļāva upuru kultu – zaru vijumu un līdzīgu elementu veidošanu varas iestādes vēl pieļāva, bet kapa pieminekļu uzstādīšana tika stingri kontrolēta. Vara aktīvi sāka ierobežot un apkarot šos holokausta upuru individuālos pieminēšanas pasākumus līdz ar antisemitisko kampaņu uzplaukumu.

Ebreju upuru atdusas vietas Krāslavā³¹ un Valmierā³² ir divi piemēri, kad Otrajā pasaules karā nogalinātajiem ebrejiem jau padomju režīma pastāvēšanas pirmajos pēckara gados tika izveidotas oficiāli uzturētas un godinātas piemiņas vietas, tomēr šāda pieminēšanas politika tika īstenota tikai vietās, kur ebreji tika nogalināti kopā ar citu sociālo grupu pārstāvjiem, un šādās piemiņas vietās ebreju upuru specifika tika noklusēta.³³ Oficiālu atzišanu iemantoja vietas, kur neebreju upuru īpatsvars bija liels, jo īpaši, ja tas tuvojās pusei no konkrētajā vietā nogalināto kopskaita vai pārsniedza to. Dažkārt oficiāli tika pieminēti tie gadījumi, kad upuru sastāvā bija vismaz daži neebreji – tādās situācijās ebreji veidoja fonu kā “citi” vai arī visi upuri tika

nodēvēti par padomju pilsoņiem, patriotiem u. tml.³⁴

Vietās, kur ebreji tika noslepkavoti kā atsevišķa grupa,³⁵ oficiāli atceres pasākumi notika un piemiņas vietas visbiežāk ierīkotas netika, tādēļ savu tuvinieku piemiņas saglabāšana un iemūžināšana palika radnieku ziņā. Visbiežāk savu tuvinieku un tautiešu nogalināšanas vietas izdzīvojušie ebreji centās iezīmēt, veidojot tā dēvētos kāršu žogus – uz vertikāliem balstiem apmēram pusmetra līdz metra augstumā visapkārt apbedījuma³⁶ vietai horizontāli tika pienaglotas koka kārtis. Pēc kara ebreju apbedījuma vietas šādi tika iemūžinātas Smeceres silā pie Madonas, Rucavā, Viļānos un citviet.³⁷

Retos gadījumos vietējiem iedzīvotājiem ebreju upuru piemiņas vietās izdevās izveidot pieminekļus.³⁸ Tie ebreji, kas bija izdzīvojuši vai atgriezušies no evakuācijas, vairākās apdzīvotās vietās centās organizēt savu tuvinieku pārbedīšanu.³⁹ Daudzviet, ņemot vērā to, ka holokausta upuri bieži tika nošauti un apbedīti uzreiz aiz ebreju kapsētu žoga, kā, piemēram, Preiļos un Vakarļānos, upuru tuvinieki pēc kara centās pārbedīt upurus, ienesot tos kapsētas teritorijā. Dažos gadījumos upuri tika pārbedīti tuvāk izdzīvojušo tuvinieku dzīvesvietai.⁴⁰ Arī šajos gadījumos visbiežāk pārbedījumu vietas tika iezīmētas ar kāršu žogu, kas dažās vietās vēlāk tika nomainīts ar betona stabiem un metāla pārlikām starp tiem, vēl retāk – ar piemiņas akmeņiem.⁴¹

Lai gan ne plaši raksturīga, tomēr par tendenci uzlūkojama arī holokausta upuru pārbedīšana lielākās apbedījumu vietās, tādējādi cenšoties iemūžināt to piemiņu. Tā, piemēram, Jaunajos ebreju kapos Šmerlī pēc kara tika pārbedīti Dobeles un Eglaines ebreji, kā arī ebreji, kas bija bēguši no koncentrācijas nometnes “Lenta”, bet notverti un nogalināti. Šajā kapsētā savus tuviniekus apglabāja arī ebreji no citām pilsētām un apdzīvotām vietām, daži no

viņiem pieminekļu aizmugures daļā centās iegrebt bojāgājušo vārdus.⁴² Provincē par kapavietu sakopšanu pēc kara varēja rūpēties arī vietējās draudzes, taču Rīgā tas nebija iespējams, jo galvaspilsētas draudžu darbību stingri uzraudzīja Reliģijas kultu lietu padome, tādējādi kapsēta Šmerlī kļuva par vienīgo vietu Rīgā, kur bija iemūžināta holokausta upuru piemiņa. Visbiežāk tas notika, līdzās apglabāto vārdiem jidišā atsaucoties arī uz nogalinātajiem “ticības vai tautības brāļiem” Otrā pasaules kara laikā.⁴³

Ebreju iznīcināšanas vietu labiekārtošanas un piemiņas zīmju izveides process noslēdzās līdz ar antisemitisma kampaņu aizsākumu visā PSRS. Pēdējais zināmais pēckara perioda holokausta upuru pārbedīšanas gadījums ir datēts ar 1950. gadu, kad Dobeles ebreji, kas atgriezās no frontes un evakuācijas, pārbedīja savus tuviniekus un tautiešus Jaunajos ebreju kapos Šmerlī un uzstādīja tur pieminekli ar uzrakstu jidišā.⁴⁴ Arvien pieaugošais staļiniskais antisemitisms iznīdēja šo tendenci, un nākamās holokausta upuru pārbedīšanas notika tikai 50. gadu beigās, tomēr daudzviet ebreju nogalināšanas vai pārbedīšanas vietās tuvinieki pulcējās uz regulāriem mirušo piemiņas pasākumiem. Šie piemiņas pasākumi notika vietējo ebreju iznīcināšanas gadskārtās. Piemēram, Balvos, Varakļānos un Viļānos pēc Otrā pasaules kara ik gadu piemiņas dievkalpojumi notika vai tuvinieki pulcējās apbedījuma vietās augusta sākumā – pirmajā svētdienā.⁴⁵ Eli Valks vēsta:

“Daudzi Latgales ebreji vai tādi, kas dzimuši tajā pusē, rikoja piemiņas pasākumus vai piemiņas lūgšanu. Parasti tas notika vasarā, kad norisinājās ebreju iznīcināšana Latgalē. Cilvēki no Rīgas īrēja autobusus, lai

tiktu uz šiem pasākumiem, un Latgalē lasīja lūgšanas.”⁴⁶

Pirms ebreju iznīcināšana iemantoja “netēmas” statusu padomju publiskajā diskursā, vara atbilstoši savai ideoloģiskajai pozīcijai izmantoja šo tematu savās stratēģiskajās interesēs. Pieejamie arhīvu materiāli liecina, ka dažādos aspektos padomju vara organizējusi patiešām skrupulozu izpēti un liecību vākšanu, tomēr iegūtie rezultāti iegūla dziļi slepenajos arhīvu plauktos. PSRS varas struktūras, neņemot vērā tām pieejamo un dažādu organizāciju, īpaši VDK, rīcībā esošo informāciju, rīkojās atbilstoši savām ideoloģiskajām interesēm, apzināti turpinot jau Otrā pasaules kara laikā aizsākto dezinformācijas kampaņu un holokaustu izmantojot savu mērķu sasniegšanā.⁴⁷ Šī taktika noteica, ka publicējama sagrozīta vai nepilnīga informācija, nereti upuru skaitu palielinot līdz fantastiskiem apmēriem, bet holokausta izpēti un reprezentāciju pakārtojot iekšpolitiskiem un ārpolitiskiem apsvērumiem un izmantojot propagandas nolūkiem.⁴⁸ Holokausta sociālās atmiņas procesus nav iespējams aplūkot atrauti no padomju mītrades konstruētā diskursa, ko spilgti atainojis Timotijš Snaiders:

“Oficiālajā stāstā padomju agresijas rezultātā 1939. gadā iegūtās teritorijas vajadzēja uzskatīt par kaut kā PSRS vienmēr piederējušām [...]. Padomju perspektīvā visas nāves šai teritorijā vajadzēja samest kopā [...], neraugoties uz to, ka daudzi no šiem upuriem bija bijuši PSRS iedzīvotāji tikai dažus mēnešus pirms savas nāves un neraugoties uz to, ka daudzus no viņiem nogalināja NKVD, nevis SS. [...] Kara vēsturei bija jā sākas 1941. gadā, un šiem cilvēkiem bija jābūt miermīlīgajiem padomju pilsoņiem.”⁴⁹

Latvijas PSR organizētā ebreju iznīcināšanas izpēte: Valsts ārkārtējā komisija

Par simbolu PSRS centieniem dokumentēt nacionālsociālistiskās Vācijas noziegumus ir kļuvusi Valsts ārkārtējā komisija (turpmāk – VĀK),⁵⁰ kas savu darbību Padomju Savienības līmenī uzsāka jau 1942. gada 2. novembrī, bet Latvijas PSR līmenī tika dibināta vēl pirms atkārtotas varas pārņemšanas Rīgā.⁵¹ Latvijas teritorijā komisija darbojās no 1944. gada 23. augusta līdz 1946. gada 27. jūlijam.⁵² 1944. gada 4. novembrī laikrakstā “Cīņā” tika publicēta informācija par komisijas nodibināšanu, kā arī aicinājums ziņot “*par vācu fašistisko iebrucēju un viņu līdzdalībnieku ļaundarībām, kā, piemēram, mierīgu pilsoņu nogalināšanu, par sirmgalvju, bērnu un sieviešu mocīšanu, par padomju ļaužu aizvešanu vācu verdzībā*”.⁵³

Lai gan padomju režīms nodarbināja milzīgu institucionālo aparātu, lai izmeklētu nacistu okupācijas laikā pastrādātos noziegumus, tomēr jau drīz pēc ārkārtējās komitejas izveidošanas 1942. gada novembrī acīmredzama kļuva tendence visus civiliedzīvotāju upurus klasificēt kā padomju mierīgos iedzīvotājus, pamatojot to ar saukli “*nedalīsim mirušos*”.⁵⁴ Tādējādi komisijas darbs tika ideoloģizēts atbilstoši režīma politikas pamatnostādņēm, un izmeklēšanas materiālos ir acīmredzama tendence visus upurus, tai skaitā ebrejus, dēvēt par padomju pilsoņiem vai iedzīvotājiem, tādā veidā ignorējot nacistiskā režīma rasu politikas pamatidejas un ebreju likteņa specifiku.⁵⁵

VĀK darbība liecina gan par īpašu uzmanību pret vissīkākajām detaļām, gan tendenci pārspīlēt un pat safabricēt datus, jo īpaši – nogalināto skaitu. Savukārt LPSR Valsts ārkārtējās komisijas darba rezultātus dažkārt atbilstoši ideoloģiskām un propagandas vajadzībām “pārliciecināškus

padarīja” citas (augstākas) padomju varas institūcijas.⁵⁶ Līdz ar to komisijas darbs vērtējams pretrunīgi. No vienas puses, komisijas apkopotā informācija ilgtermiņā kļuva par vienīgo materiālu Latvijas PSR, kas glabā liecības par dažādiem holokausta norises aspektiem. Bez šīm liecībām holokausta upuru kapavietu identifikācija būtu nesalīdzināmi sarežģītāka vai vietumis pat neiespējama.⁵⁷ Bet, no otras puses, tās piedāvātie skaitļi⁵⁸ lielākoties ir kļūdaini triju galveno iemeslu dēļ:

- 1) neprecīzi izvēlēta metodoloģija – apskatot nozieguma vietas un veicot ekspertīzes, visbiežāk tika atrakta viena bedre, tās izmērs sareizināts ar bedru skaitu, bet upuru aprēķināšanā komisija balstījās uz aptuvenu aplēsi, ka vienā kubikmetrā ir aprakti septiņarpus upuri vai 13 cilvēki viena metra garumā;⁵⁹
- 2) tas, ka komisija balstījās uz padomju iedzīvotāju iesniegumiem, cietušo un “liecinieku” apgalvojumiem un to versijām, nediferencējot to ticamību;
- 3) komisijas mērķis bija iespējami iespaidīgi atainot PSRS zaudējumus un neatsveramo ieguldījumu Otrā pasaules kara uzvarā, tādēļ rezultāti tika arī apzināti falsificēti.⁶⁰

Upuru un zaudējumu pārspīlēšanas mērķis nebija akcentēt upuru ciešanas, bet gan darba rezultātus paspēt iesniegt Nirnbergas Starptautiskajam kara tribunālam (šo iemeslu dēļ ziņas par Kurzemi, kur laika izpētei bija mazāk, ir vistrūcīgākās) un panākt iespējami lielas kompensācijas. Pēc Nirnbergas procesa beigām PSRS interese par starptautisku sadarbību holokausta noziegumu izmeklēšanā strauji saruka.⁶¹ Klaus Švensens (*Klaus Schwensen*) šo iemeslu dēļ raksta, ka vēsturniekam ārkārtējās komisijas ziņojumi daudz vairāk liecina par padomju propagandas mērķiem un līdzekļiem nekā par tajos atainotajiem faktiem un norisēm.⁶² Arī vēsturniece Marina Sorokina (*Marina Sorokin*) secina, ka VĀK

darbībā daudz augstāk tika vērtēta nevis rezultātu precizitāte, bet to propagandistiskā vērtība; kaut arī materiālu kopums nebija pieejams, bet atsevišķas to daļas pēc nepieciešamības tika publicētas dažādos izdevumos, VĀK darbība un propaganda ir bijusi ārkārtīgi efektīva.⁶³ Lai gan ārkārtējās komisijas primārais mērķis bija informēt ārējo auditoriju, galvenokārt Rietumos, ziņojumi sasniedza arī vietējo mērķauditoriju, un, lai gan VĀK mazināja ebreju ciešanu unikalitāti, tomēr nenoslēpa to pilnībā.⁶⁴

Kritiski analizējami ārkārtējās komisijas savāktie dati, kas attiecas uz nogalināto skaitu. Atkarībā no fiksācijas vietas tie var būt daudzkārt pārspilēti – dati ir apkopoti pa apriņķiem, un visu apriņķu lietas iedalītas mazākās, rajonu un pagastu lietās, kas dažkārt ir neapstrādātas. Precizitāte arvien mazinās, paplašinoties izpētes līmeņiem – pagastu līmenī tā ir visaugstākā, rajonu līmenī jau kļūst aptuvena, bet apriņķu līmenī ir propagandiska, jo, virzoties no rajonu līmeņa uz republikas atbildības sfērām, VĀK ziņojumi tika diskursīvi konstruēti, lai padarītu tos politiskajai ideoloģijai atbilstošus un precīzus.⁶⁵

Valsts ārkārtējās komisijas darba rezultātu publicitāte

VĀK darba rezultāti arhīvā glabājās slepeni un nebija publiski pieejami kritiskai analīzei līdz 80. gadu beigām, tomēr komisijas darba rezultāti tika izmantoti padomju propagandā un atainoti vairākās publikācijās, kā arī publiskos tiesas procesos.⁶⁶ VĀK materiāli tika izmantoti gan Nirnbergas tribunālā, gan Frīdriha Jekelna (*Friedrich Jekeln*) tiesas procesā Rīgā, gan krimināllietās pret kolaboracionistiem. Komisijas darbam holokausta sociālās atmiņas kontekstā bija īpaša nozīme tādēļ, ka tās iegūtie rezultāti tika publicēti vairākkārt un dažādās formās. Pirmās materiālu publikācijas⁶⁷ lasīja

tikai cilvēki ar specifiskām interesēm, bet ar vēstījumiem citās formās iepazinās plaša Latvijas PSR auditorija.

Valsts ārkārtējās komisijas darba rezultāti uzreiz pēc kara beigām tika atainoti vairākās plašākai sabiedrībai paredzētās publikācijās. Piemēram, 1945. gadā izdotajā ar Annas Sakses⁶⁸ un Jāņa Sudrabkalna vārdu parakstītā brošūrā, kas vēsta “Par vācu fašistisko briesmoņu zvēribām Padomju Latvijā”, ietverts arī gandrīz sešas lappuses garš vēstījums par holokausta norisi nacistu okupētajā Latvijā.⁶⁹ No vienas puses, A. Sakses un J. Sudrabkalna apdarē tapušajā izdevumā atklāti norādīts uz nacistu īstenoto genocīdu pret ebrejiem, bet, no otras puses, darbā atrodami pirmie aizmetņi būtiskai holokausta vēstures sagrozišanai un upuru pārspilēšanai, kas vēlāk kļuva par padomju atmiņu politikas sastāvdaļu. Darbā iekļauta turpmāk vairākkārt atkārtoti propagandētā koncepcija par Salaspils nometni kā nāves nometni, kurā nogalināti simtiem tūkstošu ieslodzīto un kura vienlaikus kalpojusi ebreju sistemātiskai iznīcināšanai:

“Te Salaspils nometnes kreisajā pusē 1941. gada rudenī notikusi masveida ebreju iznīcināšana. Milzu bedrēs sagāzti tūkstošiem noslepkavoto. [...] Līdzīgā kārtā 1943. g. rudenī uz nošaušanu aizveda arī pārējos ebrejus. Parasti mājīja, ka tos vedīšot uz jaunu dzīves vietu. Upuri paņēma līdzī savas atlikušās mantas. Slepkavas tās pievēca. Jaunā dzīves vieta bija jau aprakstītie kapi.”⁷⁰

Šajā VĀK darba rezultātu aprakstā iekļautie citāti un secinājumi publicēti arī citās formās. Spilgts ir A. Sakses vēstījums ar apakšvirsrakstu “Baismās kapenes”, kas publicēts laikrakstā “Cīņa” un stāsta par VĀK atklātajiem nacistu noziegumiem pret mierīgajiem iedzīvotājiem Rumbulā, Biķerniekos un citviet, tajā līdzās padomju

pilsoņiem minēta arī ebreju ciešanu specifikā: *“Te savu nāvi atraduši desmiti tūkstoši cilvēku, kuru vienīgais noziegums – ebrēju tautība. Te aprakti simti padomju bērnu un zīdaiņu, izraujot tos raudošajām, izmisušajām mātēm no rokām.”*⁷¹

Padomju īstenotā denacifikācija – pēckara tiesas procesi

Līdzās apziņai par piedzīvoto traģēdiju un antisemitisma recidīviem Latvijas PSR pēc kara ebrejiem nācās saskarties arī ar baismīgu atziņu par vidi, kurā tie mita. Ruta Šaca-Marjaša raksta:

*“Katrš no tiem, kas bija izglābušies, varēja pastāstīt vienīgi to, ko pats redzējis un pār dzīvojis. Bet visos šajos stāstījumos atklājās viena kopīga, baismīga patiesība: ebrejus bija nogalinājuši ne tikai vācu okupanti. Viņus izdeva okupantiem, apcietināja, veda uz cietumiem un geto, dzina uz nošaušanu un apšāva arī vietējie iedzīvotāji, latvieši. Ierastā, labi pazīstamā vide pēkšņi bija kļuvusi naidīga un bīstama. Cilvēki, kas vēl vakar mierīgi dzīvoja turpat blakus, kaimiņos, pēkšņi kā drausmīgā murgā bija pārvērtušies nāvīgos ienaidniekos, bendēs – ļaunos, nežēlīgos un nepielūdzamos.”*⁷²

Lai cīnītos ar nacionālsociālisma sekām un tās ideoloģiski nosodītu, arī PSRS mediji ne tikai plaši vēstīja par Nirnbergas tiesas procesu, kas kļuva par regulāru atsauci padomju žurnālistikā,⁷³ bet pēckara gados mērķtiecīgi īstenoja savveida denacifikācijas politiku.⁷⁴ Pēckara gados par kara noziegumiem Latvijas PSR notiesāja vairāk nekā 30 tūkstošus cilvēku, galvenokārt latviešus. Viņu vidū bija arī ebreju masveida slepkavību īstenotāji un līdzdalībnieki, tai skaitā vairāk nekā 300 Viktora Arāja komandas dalībnieku, bet šie spriedumi visbiežāk nenozīmēja iedzīlīnāšanos ebreju

iznīcināšanas tematikā un to norišu precizēšanu – apsūdzētos tiesāja grupās, aiz slēgtām durvīm, tiesas procesi tika vienkāršoti, nolasot īsus, formālus, vispārinātus spriedumus. Arī Latvijas teritorijā notikušie tiesas procesi atbilda padomju varas pirmajos pēckara gados organizēto kara tribunālu trim galvenajām pazīmēm: 1) tie bija slēgti, 2) politiski ideologizēti procesi un 3) atbilda daudzām paraugprāvām raksturīgām iezīmēm. Šo tiesas procesu mērķis bija sodīt, nevis analizēt un noskaidrot nodarīto.⁷⁵

Šo iemeslu dēļ vēsturniece Daina Bleire uzskata, ka nacistu okupācijas seku pārvarēšana pēckara Latvijas PSR bija okupācijas varas uzspiesta un tās mērķis bija nevis deklarētā nacisma noziegumu veicēju sodīšana un pāraudzināšana, bet gan represijas pret reāliem un iedomātiem politiskajiem pretiniekiem un kolektīvās vainas apziņas iepotēšana, kas izpaudās propagandas centienos padarīt tā dēvētos “buržuāziskos nacionālistus” par nacistu sabiedrotajiem: *“Tīrīšanas etaps” (purge phase) pēc vācu okupācijas notika, bet paralēls process – mēģinājumi labot netaisnību pret individuāliem nacisma upuriem – nenotika.*⁷⁶ Ebreju nogalināšana padomju tiesas procesos un spriedumos tika pieminēta tikai kā pastarpināts temats, jo galvenās standartizētās apsūdzības tika uzrādītas par dzimtenes nodevību, pretpadomju darbību un sadarbību ar “fašistiskajiem okupantiem”.⁷⁷

Padomju Nirnberga – fašistisko noziedznieku paraugprāva Rīgā

Par padomju īstenotās denacifikācijas procesa centrālo elementu kļuva F. Jekelna un citu augsta ranga nacistu virsnieku paraugprāva Rīgā, ko pēc analogijas un ne bez skepses dažkārt dēvē par padomju Nirnbergu. 1946. gada janvāra beigās un februāra sākumā ebreju iznīcināšanas tematika plaši tika aplūkota varas oficiālajā

laikrakstā "Cīņa", bet F. Jekelna tiesāšanas materiāli tika publicēti gan republikas mēroga laikrakstos (ne tikai "Cīņā", bet arī laikrakstā "Padomju Jaunatne"), gan reģionālajos laikrakstos – "Brīvā Venta", "Padomju Kuldīga", "Zemgales Komunisti".

Laikrakstā "Cīņa" publicētie materiāli⁷⁸ pamatā plaši iepazīstināja ar apsūdzēto noziegumiem pret "mierīgajiem padomju pilsoņiem", tomēr dažos gadījumos atsevišķi un spilgti identificētas arī ebreju ciešanas.⁷⁹ Laikrakstā publicētajā spriedumā vēstīts, ka "pēc Jekelna tiešām pavēlēm iznīcināti ebreju tautības iedzīvotāji, bet viņu manta izlaupīta. Tikai Rīgā vien no 1941. g. 30. novembra līdz 7. decembrim iznīcināti vairāk par 30 tūkstošiem ebreju tautības iedzīvotāji".⁸⁰ Lai arī daži no apsūdzētajiem inkriminētajiem noziegumiem pārspilēti un priekšplānā izvirzītas "mierīgo padomju pilsoņu" ciešanas, prāvas apraksts padomju preses oficiozā 1946. gadā sniedz informāciju par vairākiem nozīmīgiem holokausta norises aspektiem. Vēlāk šis liecības apkopotas un publicētas 1946. gadā izdotajā grāmatā "Tiesas prāva".⁸¹

Šī padomju publiskā denacifikācijas uzveduma un tipiskas paraugprāvas rezultātā F. Jekelns un septiņi citi augsta ranga nacistu virsnieki 1946. gadā tika pakārti plaši apmeklētā eksekūcijā – vietā, kas padomju perioda beigū daļā atkal ieguva tādu pašu apzīmējumu "Uzvaras laukums", kā jau reiz 30. gados.⁸² Marģers Vestermanis par procesa un tā galarezultāta rezonansi, vērtējumu un simbolisko nozīmi atceras:

"Tai laikā padomju vara, ne jau nu ebreju dēļ, rīkoja publiskās kara tiesas, kuru rezultāts iepriekš jau visiem bija zināms. Mēs gājām uz Uzvaras laukumu skatīties. Ne jau kā viņi tur raustās... Mums šķita, ka tomēr kaut kāda taisnība tur simboliski ir. Tas ļaunums ir publiski tiesāts un apkaunots... Kā viņš tur negribēja bāzt galvu cilpā, tas Jekelns...

*Kā viņš tur rakstīja iesniegumu, kas publicēts "Cīņā", lai dāvā viņam dzīvību... Viņš [esot] gatavs izpirkt to ļaunumu, viņš bija 100'000 cilvēkus iznīcinājis... Pēc tam gājām un piedzērāmies līdz bezsamaņai. Ko tas līdz, ka viens tur raustās cilpā, kad mūsu pasaule ir gājusi bojā tādā katastrofā, bet mēs tur smējāmies un raudājām, un apkampāmies, ka mēs to esam piedzīvojuši ..."*⁸³

Tā dēvētā Jekelna tribunāla ietekme uz ebreju iznīcināšanas izpratnēm bija simboliska un tālejoša dažādos līmeņos. Spilgts darbs, kam bijusi būtiska saistība ar F. Jekelna tiesas procesu un kurā izteiktajām atziņām ir bijusi ilgstoša ietekme uz to, kā veidojās sociālā atmiņa par holokausta norisēm Latvijā, ir pirmoreiz 1947. gadā Minhenē publicētās Maksa Kaufmana (*Max Kaufmann*) atmiņas "Ebreju iznīcināšana Latvijā".⁸⁴ Savā darbā M. Kaufmans pauž apņemšanos iepazīstināt pasauli ar to, "cik liela bija vietējo Latvijas iedzīvotāju loma" ebreju iznīcināšanā.⁸⁵ Būtiskākais viņa grāmatas citējums, kas iegūst "patiesības" statusu un figurē vairākos akadēmiskos darbos un vēlākajos tiesas procesos, ir it kā F. Jekelna 1946. gada prāvas laikā izteiktais apgalvojums par Latviju kā īpaši labvēlīgu vietu ebreju iznīcināšanai. M. Kaufmans raksta, ka, "reaģējot uz prokurora Zavjalova jautājumiem, viņš [F. Jekelns] atbildējis: "Uz Latviju atvesto ebreju skaits man ir tikpat nezināms kā Latvijā nogalināto ebreju skaits. Jau pirms mēs, vācieši, ieguvām kontroli, latvieši bija iznīcinājuši tik daudz ebreju, ka precīzs skaits nav nosakāms." Kad viņam [Jekelnam] jautāja, "Kādēļ ebreji tika vesti no ārvalstīm uz Latviju, lai tos iznīcinātu?", viņš atbildēja: "Latvija bija piemērota vieta šim slepkavībam.""⁸⁶ Kaut gan vēlākie pētījumi apstiprina, ka neko tādu F. Jekelns tiesas procesā nav teicis,⁸⁷ šis divas atziņas – par Latviju kā piemērotu vietu ebreju iznīcināšanai un latviešu īstenotu brīvprātīgu ebreju

iznīcināšanu bez vācu pavēlēm – kļuva par būtisku holokausta sociālās atmiņas sastāvdaļu.⁸⁸

Ebreju iznīcināšanas reprezentācijas pēckara periodā

Lai gan holokausts padomju ideoloģijas ietvarā dažādu pētnieku darbos dēvēts ne tikai par noklusēto, bet arī par aizliegto vai tabu tematu, vizitērtāk priekšstatam par holokaustu kā tabu tēmu pretrunā ir periods uzreiz pēc Otrā pasaules kara. Arī analizējot tā laika populārās kultūras reālijas, secināms, ka Latvijas PSR iedzīvotājiem informācija par genocīdu pret ebrejiem (jēdzienu “holokausts” tobrīd nelietoja ne tikai LPSR, ne arī citviet Eiropā) bija pieejama dažādās formās un izpausmēs – historiogrāfijā, presē un daiļliteratūrā. Turklāt tas notiek periodā, kas tiek uzskatīts par izteikti represīvu, – staļinisma ēras norietā.⁸⁹

Vēl pirms Otrā pasaules kara laikā no 1938. gada novembra līdz 1939. gada jūnijam laikraksts “Pravda” publicēja vairāk nekā 39 dažādu žanru rakstus, kas vēstīja par uzbrukumiem ebrejiem nacistu kontrolētajās teritorijās. Šī informācija sāka pazust pēc Ribentropa–Molotova pakta izstrādes un parakstīšanas 1939. gada 23. augustā, bet atgriezās medijos līdz ar nacistu uzbrukumu Padomju Savienībai 1941. gada 22. jūnijā.⁹⁰ Padomju lideri par nacistu realizēto ebreju masveida iznīcināšanu bija informēti jau 1941. gada nogalē, bet Ebreju antifāšistiskās komitejas vēstījumi par ebreju totālu iznīcināšanu tika translēti radio un publicēti lielākajos padomju laikrakstos.⁹¹

Pēc kara Austrumos pret nacistu noziegumiem izturējās daudz nežēlīgāk.⁹² Aukstais karš kļuva par nozīmīgāko faktoru, lai holokausta problemātika Rietumos netiktu aktualizēta, jo tā rezultātā vācieši no

ienaidnieka pavisam īsā laikā bija kļuvuši par sabiedroto cīņā ar jaunu ienaidnieku. Rietumvācijā, tai skaitā upuru sajūtas dēļ, ko raisīja vāciešu pārvietošana un bijušo nacistu tiesāšana, kas īpaši ideoloģizēti noritēja Austrumos, pēc Otrā pasaules kara daudzi joprojām simpatizēja nacismam, taču Austrumvācijā tāpat kā citviet padomju ietekmes sfērā nacisms ideoloģisku mērķu vārdā tika agresīvi nosodīts. Vismaz laika posmā līdz 40. gadu beigām PSRS oficiālā pozīcija pret holokaustu sākotnēji bija divējāda – no vienas puses, padomju ideoloģijas iemiesotāji centās neuzsvērt ebreju ciešanu īpašo raksturu, bet, no otras puses, akcentēja padomju varas nopelnus cīņā ar nacismu, kas, lai gan pakārtoti, ietvēra arī vajāto minoritāšu paglābšanu no iznīcināšanas.

Ebreju antifāšistiskā komiteja un ebreju iznīcināšanas atainojums

Vēl kara laikā Staļins un citi Padomju Savienības lideri bija izmantojuši ebreju faktoru savām vajadzībām. Visuzskatāmāk tas izpaudās ar PSRS Ebreju antifāšistiskās komitejas starpniecību, kas Daugavpili dzimušā un starptautiski pazīstamā aktiera un režisora Solomona Mihoelsa vadībā kļuva par starptautisku ruporu aicinājumiem atbalstīt PSRS cīņā pret nacistisko Vāciju.⁹³ EAK ar valdības rīkojumu tika nodibināta 1942. gadā, lai ārzemju ebrejiem radītu Padomju Savienībai akceptējamu iespaidu par tās iekšpolitiskajiem procesiem un uz nacistu īstenotā holokausta fona demonstrētu PSRS labvēlību pret ebrejiem un panāktu sabiedroto valstu politisku un līdz ar to arī finansiālu palīdzību Staļina režīmam.⁹⁴ Komitejas sastāvā tika pulcināti daudzi izcili ebreju izcelsmes padomju mākslinieki un zinātnieki, tādēļ komiteja ieguva īpašu statusu ebreju skatījumā – pie tās vērsās gan pēc padoma un ieteikumiem,

gan ar sūdzbām, un tā kļuva par neoficiālu ebreju ministriju PSRS.⁹⁵

EAK Rietumos publicēja materiālus, kas norādīja uz ebreju un PSRS veiksmīgajām attiecībām, identificējot gan ebreju karavīru cīņu Sarkanās armijas sastāvā, gan nacistu noziedzīgā režīma masu iznīcināšanas upurus.⁹⁶ Kara laikā piedzīvotais pirmajos pēckara gados radīja padomju ebrejos jaunu nacionālās identitātes un kopienas apziņu.⁹⁷ Ebreju aktivisti tiecās pēc ebreju kopienas un kultūras dzīves atjaunošanas un centās nodrošināt, lai arī PSRS dzīvojošie ebreji saņemtu savu daļu no piešķirtajām kompensācijām.⁹⁸ Bet PSRS augstākā vadība pirmajos pēckara gados turpināja izmantot ebreju starptautiskos sakarus finanšu līdzekļu piesaistei no ASV un, cerot topošo ebreju valsti paturēt savā ietekmē, nopietni plānoja Krimā dibināt ebreju autonomo republiku, par tās Augstākās padomes priekšsēdētāju ieceļot S. Mihoelsu.⁹⁹

Ebreju iznīcināšanas reprezentācija PSRS un Latvijas PSR medijos

Šo procesu rezultātā par tobrīd nacistu īstenoto masveida ebreju slepkavošanu bija informēta ne tikai VDK un tādas ebreju organizācijas kā EAK, bet arī PSRS iedzīvotāji. Vēl kara laikā un līdz tā pārceļšanai uz Rīgu¹⁰⁰ par holokaustu Latvijas teritorijā rakstīja tobrīd Maskavā izdots laikraksts "Cīņa".¹⁰¹ Arī Latvijas PSR šajā laikā par padomju mediju darba kārtības pamatu kļuva nacistiskā okupācijas režīma noziegumu iespējami eksaltēta atainošana. Spilgts piemērs ir Arvīda Pelšes raksts "Vācu slepkavu darbs Latvijā":

"Nav mūsu dzimtenē vietas, kur vācieši nebūtu straumēm lējuši mūsu tautas asinis. [...] Visa Latvija zina, ka Biķernieku priedes vācieši pārvērta kautuvē, kur ikdienas notika un notiek neredzētas masu

*slepkavības. Cik plašos apmēros rikojas vācu bendes, var spriest jau no tā vien, ka tie nespēj kā nākas aprakt savus upurus. Viss Biķernieku rajons smird pēc pūstošiem liķiem. [...] Daugavas pusē starp Rumbulas un Salaspils stacijām liels viršu lauks pārvērsts milzīgās garās kapu kopās, zem kurām aprakti vairāki tūkstoši mūsu dzimtenes cilvēku, kurus vācieši atveda šurp 24 ešalonus un nopļāva ar ložmetēju uguni."*¹⁰²

Tomēr, lai gan šajos vēstījumos tādi apzīmējumi kā Rumbula, Biķernieki, Šķēde un citi izmantoti regulāri, īstenoto slepkavību rasistiskais raksturs netiek akcentēts.¹⁰³ Tādā veidā propaganda centās aktualizēt nacistu un to kolaboracionistu noziegumus, arī plaši atainojot tos vietās, kur primāri tika iznīcināti ebreji, taču, kamēr padomju vara nebija atgriezies Latvijas PSR, jēdziens "ebreji" šo noziegumu kontekstā netika lietots.¹⁰⁴ Kara laikā tieši padomju režīms no visiem sabiedroto spēkiem visaktīvāk ziņoja par nacistu tobrīd īstenoto holokaustu,¹⁰⁵ tomēr pēc militārajiem panākumiem Staļingradā ebreju traģēdija arvien izteiktāk tika noklusēta un iekļauta padomju ideoloģiskajā diskursā, kas koncentrējās uz padomju pilsoņu varonīgu cīņu pret fašismu.¹⁰⁶

Latvijas PSR nacistu īstenoto noziegumu atreferējumā ebreji kā grupa, pret kuru vērsta iznīcināšanas politika, sāka parādīties līdz ar padomju režīma atgriešanos un nostiprināšanos Latvijas teritorijā. Lai gan tie ir izņēmuma gadījumi, kontekstā ar VĀK darbu ebreju upuri kara beigu un pēckara posmā medijos tiek reprezentēti tipiskā padomju šausmu propagandas stilā.¹⁰⁷

1944. gada nogalē ebreju iznīcināšanai atvēlēta būtiska vieta laikrakstā "Padomju Jaunatne". Z. Jankovska savos rakstos, īpaši uzsverot Viktora Arāja un Herberta Cukura lomu, uz nosodījumu un atmaksu aicinošā vēstījumā detalizēti informē par vietējo nacistisma līdzskrējēju noziegumiem

pret ebrejiem – vajāšanām, ieslodzīšanu geto, slepkavošanu Rumbulā, Biķerniekos un Dreiliņos, kā arī ārvalstu ebreju nogalināšanu un ebreju liķu dedzināšanu pirms vācu karaspēka atkāpšanās. Īpaši detalizēti un spilgti raksturotas slepkavības Rumbulā, bet abu rakstu nobeigumā publicēti aicinājumi uz šo slepkavību atriebi.¹⁰⁸

Šie piemēri kontekstā ar VĀK darba un F. Jekelna tiesas procesa publicitāti rāda, ka pēckara apstākļos Latvijas PSR presē ebreju iznīcināšana netika noklusēta, vēl jo vairāk – tā tika aktīvi izmantota atbilstoši padomju ideoloģiskajai propagandai. Pēckara staļinismā varas iestādes rūpējās, lai par iepriekš valdījušajiem režīmiem publiski neparādītos nekāda pozitīva vai pat neitrāla informācija,¹⁰⁹ bet pēckara gadu PSRS sociālā atmiņa par Otro pasaules karu “*varēja pastāvēt vienīgi Uzvaras un Staļina cildinājuma formā*”, un, lai to nodrošinātu, režīms ieviesa kontroles un propagandas izplatīšanas mehānismu tīklu.¹¹⁰ Vēsturnieks Ojārs Skudra norāda, ka staļiniskajam režīmam, kurā represīvajam aparātam bija nozīmīga loma, veiksmīgi funkcionējošu sociālpolitiskās kontroles sistēmu, kas nesaistās ar nopietnu pretestību, izdevās radīt tikai 40. gadu beigās, un šī atziņa daudz lielākā mērā attiecas uz pilsētām nekā reģioniem, kur varas kontrole tika nodibināta vēl vēlāk.¹¹¹ Tādēļ ebreju iznīcināšanas publicitāti padomju varas iestādēm izdevās ierobežot tikai pamazām un PSRS mediētājā telpā laika posmā līdz 40. gadu beigām notika būtiski holokausta pieminēšanas pasākumi.¹¹²

Arī Latvijas PSR pēckara periodā tapa vairākas nozīmīgas un emocionāli spilgtas ebreju iznīcināšanas reprezentācijas daiļliteratūrā. Ebreju iznīcināšanas tematikai būtiska vieta atvēlēta nacistu represijas personīgi pārdzīvojušā ģimnāzijas skolotāja un dzejnieka Pāvila Vilipa daiļradē. Nacistu okupācijas gadu pieredzi P. Vilips atainojis 1945.–1946. gadā tapušajā

apjomīgajā poēmu ciklā “Rumbulas bula”, kur cita starpā raksta:

Stāvi plok – šalc ložu kārtas.
Kliedziens. Vaidis. Kož nāves kurts.
Kaut kur priēžu salos sartos
Putni ceļas, projām spurdz.
Nāk tad kārtā Silam.
Bedres mala. Rīts jau dzimst.
Nodun kārtā Ložu svila.
Seja smiltīs ļimst.¹¹³

1945. gadā rakstnieku vakaros Pāvils Vilips lasīja fragmentus no sava poēmu cikla “Rumbulas bula”,¹¹⁴ un šai pašā gadā poēmas lasījumi tika pārraidīti Rīgas Radiofonā.¹¹⁵ Lai gan kritika darbu uzteica par centieniem atainot nacistu noziegumus, tas tika pelts par formālismu, nepietiekamu emocionālo dziļumu un nespēju pilnībā atainot nacistu varmācības šausmas.¹¹⁶

Emocionāli vēstījumi par ebreju slepkavošanu nacistiskās okupācijas laikā sastopami arī reģionālajos medijos, piemēram, 1946. gadā laikraksts “Zemgales Komunisti” publicēja Kārļa Fimbera romānu “Brūnā rūsa”, kas detalizēti raksturo ebreju iznīcināšanas norisi Jelgavā, vienlaikus akcentējot arī vietējo kolaboracionistu lomu noziegumos. Spilgts piemērs ir leitnanta fon Hāna uzruna vietējiem slepkavām:

“Jūs esat veikuši lielu un vadonim patikamu darbu. Par to jums Lielvācijas valdības pateicība. Iznīcināt ebrejus nozīmē vācu rases tīrīšanu no boļševistiskiem elementiem. Vēl pāris stundas darba, un mēs lepni varēsim izlikt Jelgavas ielās uzrakstu – Jelgava no ebrejiem tīra. Uz to atļaujiet man kopā ar jums iztukšot šo glāzi.”¹¹⁷

Tomēr visplašāk holokausts reprezentēts un, ņemot vērā autora talantu un tā brīža literāro un politisko statusu,¹¹⁸ vislielāko iespaidu sasniedzis Viļa Lāča

romānā "Vētra". Šo darbu V. Lācis rakstīja Otrā pasaules kara nogalē un uzreiz pēc tā beigām (no 1945. līdz 1948. gadam), un jau romāna tapšanas laikā no 1946. līdz 1948. gadam tas turpinājums tika publicēts laikrakstā "Cīņa".¹¹⁹ Romāns "Vētra" tiek uzskatīts par "ždanovisma ēras" paraugu. Tas uzrakstīts sociālistiskā reālisma tradīcijā, kas pēc VK(b)CK sekretāra Andreja Ždanova (*Andrej Zhdanov*) 1946. gada 14. augusta uzrunas tika atzīta par vienīgo sociālistiskās literatūras un mākslas metodi – rakstnieki tika aicināti kļūt par "dvēseļu inženieriem" un savā darbībā strikti izmantot sociālistiskā reālisma metodes, lai idejiski apbruņotu un audzinātu tautu.¹²⁰ Viļa Lāča sociālistiskā reālisma formulu var raksturot kā viņa pirmskara laikmeta literāro darbu kompozīcijas un tēlu sistēmas veidošanas paņēmieni transformāciju, sintezējot tos ar sociālistiskās ideoloģijas diktēto saturu. Rezultātā tapusi viegli uztverama, pat aizraujoša padomju beletristika.¹²¹

Šī darba rakstīšanā V. Lācis, izmantojot savu politisko statusu, lietoja VĀK savākto materiālu. Līdz ar to holokausts (lai gan Vilis Lācis šādu jēdzienu savā darbā nelieto) un ar to saistītie notikumi romānā "Vētra" ir plaši, daudzpusīgi un skaudri atainoti.¹²² Analizējot romānu "Vētra" un izdarot secinājumus par to, nevar neņemt vērā jautājumu par Viļa Lāča personību, tāpat kā nevar ignorēt viņa kolaboracionismu (ar padomju varu), ko daudzi paturēja prātā, lasot šī autora darbus. Tomēr romāna "Vētra" teksts, ko, spriežot pēc grāmatas tirāžām, lasīja miljoni, sniedz detalizētu Latvijā notikušā holokausta aprakstu, piemēram, slepkavības Šķēdes kāpās,¹²³ Rīgas geto izveidošanu,¹²⁴ dzīvi Rīgas geto,¹²⁵ masu slepkavības Rumbulā.¹²⁶ Tādējādi iespējams izteikt pieņēmumu, ka Vilis Lācis kontekstā ar VĀK darba rezultātiem un tā atainojumu jau dažus gadus pēc Otrā pasaules kara ir ne tikai sīki un detalizēti raksturojis nacistu okupētās Latvijas teritorijā

istenotos noziegumus pret ebrejiem, bet viņa darbs un veids, kādā viņš šos notikumus ir konstruējis, ietekmē arī mūsdienu pētnieku un vēsturnieku darbos liktos uzsvarus šo notikumu reprezentācijā.¹²⁷

Lai pilnībā izprastu Latvijas PSR iedzīvotāju iespējamās zināšanas par holokaustu, nepieciešams paraudzīties uz tām populārās kultūras sastāvdaļām, kas varēja aktualizēt holokausta atmiņu Latvijas PSR. Šai ziņā pētījumu un secinājumu ir maz, bet tie, kuri ir, nav uzskatāmi par precīziem, piemēram, A. Ezergaiļa apgalvojumi, ka, izņemot Ojāra Vācieša darbu un vairākos Regīnas Ezeras darbos minētos "ebreju šāvējus", "ebreji neeksistē padomju Latvijas literatūrā"¹²⁸ vai "ebrejs kā pastāvīga figūra vai individuāla raksturloma pēc holokausta ir gandrīz izzudusi".¹²⁹ Līdzīgi pārspilējumi un apgalvojumi, kas ir pretrunā šajā rakstā analizētajiem piemēriem, joprojām tiek publicēti arī citvalstu vēsturnieku darbos. Piemēram, Austrumeiropas vēstures pētnieks Heincs Dītrihs Lovs (*Heinz-Dietrich Löwe*) raksta: "Vidusmēra padomju lasītāji nekad nesaņēma nekādu informāciju par nacistu īstenoto ebreju iznīcināšanu. Padomju preses relīzes vēstīja tikai par "mierīgajiem padomju iedzīvotājiem", bet ne par ebrejiem kā upuriem."¹³⁰

Rakstā analizētie piemēri rāda, ka šie secinājumi ir nepamatoti. Arī Karels Berkhofs (*Karel Berkhoff*) izpētījis, ka, neņemot vērā daudzkārt atkārtoto mītu par temata pilnīgu noliegumu, vēstījumi par ebreju iznīcināšanu, tai skaitā sīki un detalizēti, padomju krievvalodīgajā presē ir bijuši daudz izplatītāki, nekā ilgstoši uzskatīts akadēmiskajā telpā. Par ebreju iznīcināšanu vēstīts gan detalizētos vai emocionāli piesātinātos rakstos avīzēs, gan publiski atpazīstamu ebreju uzrunās, gan arī citu retāk sastopamu žanru materiālos. Lai gan, no mūsdienu pozīcijām raugoties, padomju prese centās neuzsvērt ebreju iznīcināšanas motivāciju un specifiku, ne tikai pats ebreju nogalināšanas fakts, bet arī mērogs netika pilnībā

noklusēts.¹³¹ Rakstā minētos piemērus precīzi papildina Tarika Sirila Amāra (*Tarik Cyril Amar*) konstatācija:

*“Padomju periods ne tikai uzspieda sastīgumu, komunikatīvu klusumu, organizētu aizmiršanu vai mnemonisku statiskumu. [...] Padomju piensums atmiņai varētu būt radījis vismaz tikpat bojājumu, cik padomju noklusējumi. [...] Padomju diskursā – sarežģītā, dinamiskā pateiktā un nepateiktā kombinācijā, vācu istenotais ebreju genocīds nebija baltais plankums vai atmiņas trūkums. Tā vietā atmiņa tika nevis noklusēta, bet gan pārveidota pateiktā un nepateiktā nepārtrauktā un rezonējošā mijiedarbībā.”*¹³²

Arī Latvijas PSR atsevišķos periodos holokausta ir reprezentēts dažādos mākslas darbos. Gan ebreji, gan jo īpaši ebreju iznīcināšana Otrajā pasaules karā jeb holokausta eksistē padomju Latvijas literatūrā un dzejā, medijos un populārajā kultūrā. Rakstā analizētie materiāli liecina, ka uzreiz pēc Otrā pasaules kara, turklāt vēl

Staļina valdīšanas periodā Latvijas PSR iedzīvotājiem ir bijušas pieejamas vairākas holokausta reprezentācijas. Džons Klīrs (*John Klier*) pamatoti secina: “Kara beigās izglītots un lasošs padomju iedzīvotājs nevarēja nezināt par padomju un Eiropas ebreju masu slepkavībām.”¹³³ Holokausta pirmajos pēckara gados kļuva par nozīmīgu motīvu PSRS ebreju daiļliteratūrā, jo īpaši – jidišā izdotajā. Vienlaikus tikai pavisam neliela daļa no šī bagātīgā materiāla tika tulkota citās valodās, tai skaitā – krievu.¹³⁴ Uzsvāri strauji mainījās arī Latvijas PSR. Pēc īsa pēckara perioda, kurā padomju vara ebrejus un ebreju iznīcināšanas tematiku izmantoja, lai gūtu galvenokārt finansiālu atbalstu no Rietumiem, un kurā holokausta tēma parādījās publiskajā telpā, – kurss tika mainīts uz holokausta noklusējumu un uz pašu ebreju diskrimināciju. Antisemitisma kampaņām piepildot PSRS publisko telpu, holokausta liecības Latvijas PSR kultūrā, un jo īpaši populārajā kultūrā, izzuda 1949. gadā un parādījās tikai 50. gadu nogalē.

Raksta pamatā ir LU SZF 2015. gada 4. decembrī aizstāvētā promocijas darba “Sociālās atmiņas komunikācija un ētika: holokausta diskursi Latvijā 1945-2014)” nodaļa. Raksta formātā tā izstrādāta ERA.NET RUS Plus EU-FP7) programmas projekta “Living together with different memories and diverse identity (LIVINGMEMORIES)” ietvaros.

ATSAUCES UN SKAIDROJUMI

¹ ATIS KLIMOVICHS. Personiskā Latvija: Divdesmitā gadsimta stāsti. Rīga 2011, 491. lpp.

² RUTA ŠACA-MARJAŠA. Mans atmiņu kaleidoskops. Rīga 2013, 79. lpp.

³ 500 tūkstoši no viņiem bija piedalījušies, bet vēl 230 tūkstoši krituši karā pret nacistisko Vāciju vai miruši gūstekņu nometnēs. Sikāk sk.: JOSIFS ŠTEIMANIS. Latvijas ebreji Padomju Savienībā un PSRS bruņotajos spēkos (1941. g. 22. jūnijs – 1945. g. 9. maijs). In: LEO DRIBINS (sast.). Latvijas ebreji un padomju vara. 1928–1953. Rīga 2009, 181.–187. lpp.; LEO DRIBINS. Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: vēstures atskats. Rīga 2007/2001 (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 4), 44.–45. lpp.

⁴ Dažādu autoru viedokļi par šo jautājumu ir atšķirīgi. Ebreju upuru skaits holokausta historiogrāfijā ir viens no aktuālākajiem jautājumiem ne tikai Latvijā. Pēc Andrieva Ezergaiļa domām, Latvijā nogalināto Latvijas ebreju skaits nepārsniedz 61 000, savukārt Marģers Vestermanis uzskata, ka nacistu okupācijas laikā bojā gājuši aptuveni 75 000 Latvijas ebreju. Sk.: ANTONIJS ZUNDA. Vācijas okupācijas varas politika Latvijā (1941–1945): vērtējums historiogrāfijā. In: DZINTARS

- ĒRGLIS (sast.). Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā. Starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga. Rīga 2004 (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 11), 24. lpp. Tomēr tieši holokausta norižu īpatnību un precīza upuru skaita noteikšanas metodoloģiju perspektīvu dēļ šādas atšķirības ir saprotamas. Sikāk par problēmām, kas raksturīgas centieniem noteikt precīzu nacistiskās okupācijas laikā Latvijā nogalināto ebreju skaitu, sk.: AIVARS STRANGA. Holokausts Latvijā: 1941–1945. In: DZINTARS ĒRGLIS (sast.). Holokausta izpēte Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Rīga 2004 (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 12), 219.–220. lpp.
- ⁵ DOVS LEVINS. Ebreju vēsture Latvijā. No apmešanās sākumiem līdz mūsu dienām. Rīga 1999, 131. lpp.; LEO DRIBINS. Ebreji Latvijā. 2. izd. Rīga 2002, 97.–104. lpp.; DOV LEVIN. Some Basic Facts on Latvian Jewry – Before, During and After the World War II. In: DZINTARS ĒRGLIS (sast.). Holokausta izpētes problēmas Latvijā. Starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga, un pētījumi par holokaustu Latvijā. 2. sēj. Rīga 2007/2001, 143. lpp.
- ⁶ Daudzi Latvijas ebreji, kas bija represēti pirmās padomju okupācijas laikā, no deportācijas vietām neatgriezās uzreiz pēc kara. Sk.: SHMUEL' CEJTLIN. Dokumental'naja istorija evreev Rigi. Izrail' 1989, c. 169–192.
- ⁷ Apmēram 400 no viņiem izceļoja līdz 1946. gadam. Sikāk sk.: IRĒNE ŠNEIDERE. Latvijas ebreji un padomju režīms, 1944–1953. In: LEO DRIBINS (sast.). Latvijas ebreji un padomju vara. 1928–1953. Rīga 2009, 215.–216. lpp.; DRIBINS, Ebreji Latvijā, 97.–104. lpp.; LEO DRIBINS, ARMANDS GŪTMANIS, MARĢERS VESTERMANIS. Latvijas ebreju kopiena: vēsture, traģēdija, atdzimšana. Rīga 2001, 61.–62. lpp.
- ⁸ DRIBINS et al., Latvijas ebreju kopiena, 61.–62. lpp.
- ⁹ DIDZIS BĒRZIŅŠ. Intervija ar M. Vestermani. Rīga, 16.10.2014.
- ¹⁰ CVI GITELMAN. Bezspokoinij vek: evrei Rossii i Sovetskovo Sojuza c 1881 g. nashih dnei. Moskva 2008, s. 199. Ruta Šaca-Marjaša, kura pavadīja kara laiku evakuācijā, raksturo savu atgriešanos Rīgā 1945. gadā: “Mājās, dzīvokļos, pagalmos, ielās – visur palikušas svešas dzīves pēdas, dzīves, kurā man nebija vietas, tādiem kā man – ebrejiem – tur nebija tiesību uz dzīvi. Toreiz es pirmoreiz skaudri izjutu apkārtējās vides naidīgumu. [...] Kopš atgriešanās Rīgā traģēdijas, nolemtības ēna bija pavirzījies man pavisam tuvu. Apokaliptiskajam hitleriešu sarīkotajam genocīdam drīz sekoja liekulīgā staļiniskā antisemitisma ļaundarības – un manī iemājoja neizgaisināmas, it kā manā iekšienē sapresētas bailes, ka jebkurā mirklī varu nokļūt uz tās robežas, aiz kuras sākas vajāšana, pazemojumi, izstumšana.” Sk.: ŠACA-MARJAŠA, Mans atmiņu kaleidoskops, 75–76. lpp.
- ¹¹ CEJTLIN, Dokumental'naja istorija evreev Rigi, s. 201.
- ¹² P. Krupņikovs atceras, ka vienai vecai ebrejietei, pie kuras viņš pēckara laikā dzīvojis, bija nogalināti vai tobrīd vēl skaitījās pazuduši bez vēsts 38 tuvinieki – grandiozās ģimenes locekļi. Šī sieviete katru vakaru pirms gulētiešanas esot nosaukusi vārdā katru no viņiem un raksturojusi – kāds tikko sācis iet skolā, cits tikko skolu pabeidzis. Sk.: PĒTERIS KRUPŅIKOVS. Dialogā ar vēsturi: Pētera Krupņikova dzīvesstāsts. Rīga 2015, 144. lpp.
- ¹³ Ibidem, 143. lpp.
- ¹⁴ No Latvijas bēgļu gaitās devās ne vairāk kā 16 000 ebreju. Tas, ka atgriezās tik daudz emigrējušo ebreju, skaidrojams ar zemo dzīves līmeni patvēruma vietās – ne tikai materiālo labklājību, bet arī antisemitisma izplatību un pastiprināšanos, kā arī ebreju diskrimināciju PSRS. Sk.: ŠTEIMANIS, Latvijas ebreji Padomju Savienībā un PSRS bruņotajos spēkos, 181.–211. lpp. Piemēram, Latvijas teritorijā holokaustu pārdzīvojušais Aleksandrs Bergmanis ar nepārprotamām sāpēm atceras, kā viņa acu priekšā sabrucis mīts par nesatricināmo tautu draudzību. Esot gūstā un atrodoties līdzīgi smagos apstākļos, sagūstītie krievu kara gūstekņi, ieraudzījuši garām ejošo ebreju kolonnu, vienojās kopīgā dziesmā, kuras vārdi raksturo arī pret ebrejiem valdošo attieksmi Padomju Savienībā: “Stoit bochka na zeme, A v toj bochke kasha. Vy ne dumajte, zhidy, Chto Rossija vasha!” Sk.: ALEKSANDRS BERGMANIS. Zemcilvēka piezīmes. Rīga 2011, 3. lpp.

- ¹⁵ EDUARDS ANDERSS. Latviešu vidū holokausta laikā. Rīga 2011, 148. lpp.
- ¹⁶ IOSIF MENDELEVICH. Mīvca hatuna. Ierusalim 1985, s. 14.
- ¹⁷ FRĪDA MIHELSONE. Es izdzīvoju Rumbulā. Rīga 2014, 171. lpp.
- ¹⁸ ANDREJ ANGRICK, PETER KLEIN. The “Final Solution” in Riga: Exploitation and Annihilation, 1941–1944. New York, Oxford 2012, p. 435.
- ¹⁹ JOHN KLIER. The Holocaust and the Soviet Union. In: DAN STONE (ed.). The Historiography of the Holocaust. Basingstoke 2004, pp. 282–283. Tiek lēsts, ka Austrumeiropā laika posmā starp 1944. un 1947. gadu ebreju grautiņos tika nogalināts vairāk par tūkstoti, iespējams, pat līdz diviem tūkstošiem ebreju. Sk.: THOMAS FOX. The Holocaust under Communism. In: DAN STONE (ed.). The Historiography of the Holocaust. Basingstoke 2004, p. 426.
- ²⁰ Par neoficiālo organizāciju “Briha” (bēgšana), kas organizēja ebreju repatriāciju uz Izraēlu, un tās līderiem Samuīlu/Samuēlu (šmuēlu) Jofi, draugu vidū sauktu par Muļu, un Jakovu Jankeleviču sīkāk sk.: CEJTLIN, Dokumentāl'naja istorija evreev Rigi, c. 205–207; LEVINS, Ebreju vēsture Latvijā, 136. lpp.; DRIBINS et al., Latvijas ebreju kopiena, 66. lpp.; FRANKS GORDONS. Latvieši un žīdi: spēlēs starp Vāciju un Krieviju. Rīga 2001/1994, 113.–120. lpp.; DRIBINS, Ebreji Latvijā, 97. lpp.; MENDELS BOBE. Ebreji Latvijā. Rīga 2006/1972, 280.–283. lpp.; ŠNEIDERE, Latvijas ebreji un padomju režīms, 230.–231. lpp. Masveida izceļošana no padomju un komunisma bloka valstīm nevarēja notikt bez padomju varas iestāžu klusa akcepta. Iemesls tam bija cerības, ka izceļojošie ebreji varētu negatīvi ietekmēt Lielbritānijas attiecības ar arābu valstīm un ASV. Sk.: ARIEH KOCHAVI. Liberation and Dispersal. In: PETER HAYES, JOHN ROTH (eds.). The Oxford Handbook of Holocaust Studies. New York 2012, p. 520; ARIEH KOCHAVI. Indirect Pressure: Moscow and the End of British Mandate. In: Israel Affairs 10, 2004, Nr. 1, pp. 60–76. Franks Gordons uzskata, ka PSRS varas iestādes nepievērsa uzmanību ebreju izceļošanai tik ilgi, kamēr uzskatīja, ka tā ir nesankcionēta bēgšana, taču “*drīz vien viņiem kļuva skaidrs, ka aiz izolētiem bēgšanas gadījumiem stāv organizācija, ko, iespējams, vada cilvēki, kas iesūtīti no Palestīnas. To viņi pieļaut nevarēja. Šādu organizāciju viņiem vajadzēja iznīcināt.*” Sīkāk sk.: GORDONS, Latvieši un žīdi: spēlēs starp Vāciju un Krieviju, 118. lpp.
- ²¹ TONY JUDT, TIMOTHY SNYDER. Thinking the Twentieth Century. New York 2012, p. 41.
- ²² ANDRIEVS EZERGAILIS. Holokausts vācu okupētajā Latvijā. Rīga 1999, 30.–31. lpp.
- ²³ Sk.: VALENTĪNA AŅISIMOVA. Latvijas PSR Vēstures mācīšana VII un VIII klasē. Rīga 1977, 109. lpp.; IVARS BAUMERTS. Latvijas PSR vēstures stāsti 4. klasei. Rīga 1984; VALENTĪNA AŅISIMOVA, VERONIKA KANĀLE, HEINRIHS STRODS. Latvijas PSR vēsture 7. un 8. klasei. 5. izd. Rīga 1987, 138. lpp.
- ²⁴ Padomju pēckara politiku ietekmēja arī centieni neapstiprināt nacistiskās antisemitisma propagandas pamattēzes. Sk.: FOX, The Holocaust under Communism, pp. 420–421.
- ²⁵ Par varas un iedzīvotāju antisemitisko tendenču mijiedarbi pēckara Polijā sk.: JAN GROSS. Fear: Anti-Semitism in Poland After Auschwitz. New York 2006, pp. 259–261.
- ²⁶ CEJTLIN, Dokumentāl'naja istorija evreev Rigi, c. 197–199.
- ²⁷ VITA ZELČE. Uzvaras svētki padomju Latvijā. In: NILS MUIŽNIEKS, VITA ZELČE. Karojošā piemiņa: 16. marts un 9. maijs. Rīga 2011, 213.–215. lpp.
- ²⁸ CEJTLIN, Dokumentāl'naja istorija evreev Rigi, s. 193; MAX KAUFMANN. Churbn Lettland: The Destruction of the Jews of Latvia. Konstanz 2010, pp. 273, 277.
- ²⁹ CEJTLIN, Dokumentāl'naja istorija evreev Rigi, s. 194–195.
- ³⁰ DIDZIS BĒRZIŅŠ. Intervija ar E. Valku. Rīga, 04.08.2014.
- ³¹ Pēc kara Krāslavā varas organizētā svinīgā un nozīmīgā piemiņas pasākumā visu tautību nacisma upurus, tai skaitā ebrejus, pārbedīja tā dēvētajā Likajā verstī. Pieminekļi šajā vietā uzlikti 1965. gadā. MELJERS MELERS. Latvijas ebreju kopienas vēsture un holokausta piemiņas vietas. Rīga 2013, 173. lpp.

- ³² 1948. gadā Ķelderlejā, Valmierā, kur kopējos kapos apglabāti arī holokaustā nogalinātie ebreji, atklāja tēlnieka Eduarda Konča pieminekli, rotātu ar divām piecstaru zvaigznēm, ar uzrakstu latviešu valodā: “1941. gada fašistu upuriem. Pelavmaize sūra/ Sviedru asins jūra/ Latvju tautu māca.../ Darba ļaužu pulki/ Melnā mou sienā/ Cirta logu/ Saules dienai.” Sk.: MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 383. lpp.
- ³³ Piemēram, Šmerli kopš 1945. gada 25. jūlija ebreju kopiena centās sakopt savu tuvinieku apbedījuma vietas – apglabāja noslepkavoto ebreju mirstīgās atliekas un labiekārtoja kapus. Sk.: CEJTLIN, Dokumentāl'naja istorija evreev Rigi, s. 195. Tikmēr Rumbula un daudzas citas masu slepkavības vietas tika lemtas aizmirstībai un lēnām aizauga. To, cik lielā mērā vara līdzdarbojās konkrētās piemiņas vietas izveidē, noteica tas, kāds bija nogalināto sociālais portrets. Vietās, kur ebreji nogalināti kopā ar citiem upuriem, pasākumi reģionos bija pat oficiāli, reprezentatīvi, svinīgi un plaši apmeklēti.
- ³⁴ Spilgts piemērs ir padomju gadu pieminēklis bijušajā ebreju kapsētā Ilūkstē, kur līdzās uzrakstiem latviešu un krievu valodā “*Mūžīgā piemiņa padomju pilsoņiem, kurus nogalināja vācu fašistu iebrucēji Latvijas PSR okupācijas gados*” divos stabiņos ir iegravēti latviešu un krievu uzvārdi, bet zem tiem norādīts “*un daudziem citiem*”, ar ko domāti nogalinātie ebreji. Tāpat kā vairākos citos līdzīgos piemēros, šādos gadījumos ar apzīmējumu “*nezināmie biedri*” tika slēpti ebreju upuri – Bārukalna kapu gadījumā 18 nogalinātie ebreji. Vēl viens šāds nozīmīgs piemērs ir Aglonas Brāļu kapos uzstādītā piemiņas plāksne, kur līdzās latviešu un krievu uzvārdiem minēti arī 80 citi. Arī šajā gadījumā 80 bojāgājušie, pēc vietējo iedzīvotāju liecībām, bijuši ebreji. Līdzīgs vēstījums ir Bārukalna kapos Pļaviņās, kur tika nogalināti gan ebreji, gan padomju aktivisti. Šajā vietā pēc kara tika uzstādīta piemiņas zīme ar vēstījumu: “*Šeit 1941. gada jūlijā fašisti nogalināja Pļaviņu pilsētas padomju aktivistus Jāni Zupu, Kārli Kozlovski, Linu Rīzgu, Škoļņiku ar ģimeni un dažus nezīnāmos biedrus.*” Sikāk sk.: MELERS MELERS. Latvijas ebreju masu kapi un kapsētas. In: DZINTARS ĒRGLIS (sast.). Holokausta izpēte Latvijā. Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Rīga 2004 (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 12); MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 123., 197., 253.–254. lpp.
- ³⁵ Ņemot vērā nacistu antisemitisko politiku, tādu bija vairums.
- ³⁶ Rakstā vietas, kurās nacisti, viņu kolaboracionisti vai gūstekņi apraka savus upurus, dēvētas par apbedījumiem vai apbedījumu vietām (galvenokārt tas darīts, lai izrādītu cieņu noslepkavotajiem, jo tehniski šis process bija nevērīga aprakšana).
- ³⁷ Sk.: MELERS MELERS. Ebreju kapsētas Latvijā. Rīga 2006, 56.–58. lpp.; MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 236., 320., 410. lpp. Dažās no šīm vietām vēlākajos gados kāršu žogs tika nomainīts, nogalināšanas vietu iezīmējot ar betona stabiem un metāla pārlikām starp tiem. Piemēram, Subatē, kas atrodas 50 km no Daugavpils, ebreju slepkavību un apbedījumu vietas pēc kara norobežoja betona stabu un metāla cauruļu žogs, ko rotāja pieminēklis ar uzrakstu “*Piemiņa fašistiskā terora upuriem*”. Tomēr Dāvida zvaigznes, kas bija ievēdotas stabos, pēc padomju varas vietējo izpildorgānu norādēm tika aizkrāsotas. Sk.: MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 352.–353. lpp.
- ³⁸ Tomēr tie bija izņēmuma gadījumi, ko izdevās realizēt tikai dažiem. Tas pats secināms arī par centieniem pārbedīt ebrejus. Lai gan tiem, kas vēlējās, bija iespēja, piemēram, no vecās ebreju kapsētas pārvest savu tuvinieku piņšus un pieminēklus uz citu vietu, šo iespēju izmantoja tikai nedaudzi, jo vairums paši bija “apbedīti” daudzajās ebreju slepkavības vietās visā Latvijā. CEJTLIN, Dokumentāl'naja istorija evreev Rigi, s. 271–272. Pārbedīšana notika Rēzeknē, kur izdzīvojušie ebreji pēc kara vietējā kapsētā uzlika divus pieminēklus holokausta upuriem – vienu ar tekstu jidišā, bet otru trijās valodās – jidišā, krieviski un latviski, un Skrudalienā, kas atrodas apmēram 10 km no Daugavpils, kur pēc kara ebreju nogalināšanas vietās tika uzlikti vairāki kapakmeņi ar Dāvida zvaigznēm. Savukārt Krāslavā upuru tuvinieki pieminēkli ar uzrakstiem latviski un krieviski veltīja padomju pilsoņiem, bet jidišā – ebreju upuriem. Sk.: MELERS, Ebreju kapsētas Latvijā, 56.–58. lpp.; MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 172., 265.–266., 341. lpp. Eli Valks norāda, ka lielākā daļa tuvinieku, kas rūpējās par pieminēkliem Latgalē un citviet reģionos,

- dzīvoja Rīgā, jo pēc kara vairums izdzīvojušo ebreju dzīvoja Rīgā un devās uz reģioniem, lai godinātu savus radniekus. DIDZIS BĒRZIŅŠ. Intervija ar E. Valku. Rīga, 04.08.2014.
- ³⁹ Uzreiz pēc kara no tuvējām slepkavības vietām ebreju kapsētā tika pārbedīti holokausta upuri Jaunjelgavā, kur gan 40. gadu beigās, gan 50. gados notika holokaustā nogalināto piemiņas pasākumi (tie tika fotografēti), savukārt nogalinātos Neretas ebrejus pēc kara pārbedīja Jēkabpils vecajā ebreju kapsētā. 1947. gadā nogalināto Smiltenes ebreju mirstīgās atliekas tika pārbedītas Smiltenes Meža (Brāļu) kapos. Nirzas pagasta Morņeņos nogalinātie ebreji tika pārbedīti Zilupes Ebreju kapos. Sikāk sk.: MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 127.–129., 245.–246., 346., 418.–419. lpp.; MELJERS MELERS. Holokausta nozieguma upuru bojāejas vietu apzināšana, pieminekļu un piemiņas zīmju uzstādīšana Latvijā. In: LEO DRIBINS (sast.). Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne. Rīga 2007, 255. lpp.
- ⁴⁰ Parasti tie bija cilvēki, kuriem bija svarīga savu tuvāko piemiņa un kuriem vienlaikus bija iespēja par to parūpēties. Piemēram, Iraida Ulasa pēc kara atgriezās no frontes, un, būdama Rīgas rajona Babītes ciema padomes priekšsēdētāja, 1945. gadā viņa pārbedīja savus tuviniekus Piņķu kapsētā pie Babītes un uzstādīja piemiņas akmeni, kurā iegravēti septiņu upuru vārdi un vēstījums “Fašisma terora upuri”. Sk.: MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 314.–315. lpp.
- ⁴¹ Tipisks piemērs šādam procesam ir ebreju apbedījuma vieta Viļānos. Ibidem, 410. lpp.
- ⁴² Sikāk sk.: MELERS, Ebreju kapsētas Latvijā, 88.–89. lpp.; MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 292.–293. lpp.
- ⁴³ CEJTLIN, Dokumentāl'naja istorija evreev Rigi, s. 272–275. 1947. gadā piemiņas pasākumā Šmerli piedāvāts un apspriests arhitekta J. Bonera projekts Otrā pasaules kara upuru piemiņai, kas galu galā netika realizēts.
- ⁴⁴ MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 97. lpp.
- ⁴⁵ Ibidem, 55., 391., 411. lpp.
- ⁴⁶ DIDZIS BĒRZIŅŠ. Intervija ar E. Valku. Rīga, 04.08.2014.
- ⁴⁷ Pēckara periodā padomju vara īstenoja būtiskus pasākumus, lai izmeklētu un nosodītu nacistiskā režīma noziegumus, tomēr izmeklēšanas materiālos izteikti saskatāma tendence dēvēt visus upurus, tai skaitā ebrejus, par padomju pilsoņiem, tādā veidā ignorējot to etnisko identitāti. Sk.: DZINTARS ĒRGLIS. Ebreju slepkavošana 1941. gada vasarā Krustpils ebreju kapsētā. In: DZINTARS ĒRGLIS (sast.). Okupācijas režīmi Baltijas valstīs, 1940–1991. Latvijas vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences “Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga. 25. sēj. Rīga 2009, 187. lpp.
- ⁴⁸ Sk.: EZERGAILIS, Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 30.–31. lpp.
- ⁴⁹ TIMOTHY SNYDER. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. New York 2010, pp. 344–345.
- ⁵⁰ Komisijas pilnais nosaukums oriģinālvalodā: *Chrezvyčajnaja gosudarstvennaja komisija po ustanovleniju i rassledovaniju zlodejaniij nemecko-fashistskih zahvatčikov i ih soobshhnikov i prichinjonogo imi ushherba grazhdanam, kolhozam, obshhestvennym organizacijam, gosudarstvennym predpriyatijam i uchrezhdenijam SSSR.*
- ⁵¹ 1944. gada 23. augusta Latvijas PSR Tautas komisāru padomes un Latvijas CK K(b)P lēmums Nr. 105 vēstīja par Ārkārtējās republikāniskās komisijas izveidi, lai notvertu vācu-fašistiskos iebrucējus un viņu līdzgaitniekus un izmeklētu “*viņu nodarītos kaitējumus LPSR pilsoņiem, lauksaimniecībai, sabiedriskām organizācijām, valsts uzņēmumiem un iestādēm*”. Sk.: Latvijas Nacionālais arhīvs, Latvijas Valsts arhīvs, 132-25-87, 1.–2. lp.
- ⁵² Komisijas oficiālais nosaukums bija Latvijas PSR Ministru Padomes Ārkārtējā komisija, un par tās formālo vadītāju kļuva Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās Komitejas pirmais sekretārs Jānis Kalnbērziņš. Komisijas uzdevums bija dokumentēt un izmeklēt vācu fašistu un viņu līdzgaitnieku noziegumus. Sikāk sk.: LEVINS, Ebreju vēsture Latvijā: no apmešanās sākumiem līdz mūsu dienām, 134. lpp.; MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 426. lpp.
- ⁵³ Nodibināta Rīgas Pilsētas Ārkārtējā Komisija. In: Ciņa, 04.11.1944.

- ⁵⁴ JOHN GARRARD. The Nazi Holocaust in the Soviet Union: Interpreting Newly Opened Russian Archives. In: East European Jewish Affairs 25, 1995, Nr. 2, pp. 3–40; KLIER, The Holocaust and the Soviet Union, pp. 281–282.
- ⁵⁵ ANDREW EZERGAILIS. Latvia. In: DAVID WYMAN, CHARLES ROSENZVEIG. The World Reacts to the Holocaust. Maryland 1996, p. 371; ĒRGLIS, Ebreju slepkavošana 1941. gada vasarā Krustpils ebreju kapsētā, 187. lpp. Lai gan neilgi pēc kara VĀK nopratināja Fridu Mihelsoni (tolaik – Fridu Fridi) un viņas liecības par izdzīvošanu Rumbulā ir publicētas komisijas sagatavotajos materiālos un arī pārpublicētas propagandas izdevumos un presē, sarunas laikā ar komisijas pārstāvjiem F. Mihelsone ātri atskārta, ka viņa tiek turēta aizdomās par sadarbību ar nacistiem, jo nopratinātāju loģika paredzēja, ka ebrejiete varēja izdzīvot, tikai sadarbojoties. Pēc vairākiem konkrētiem jautājumiem par sadarbību kā vienīgo iespēju izdzīvot F. Mihelsone devās projām, iztaujājami necentās viņu apturēt, lai uzzinātu vairāk. Liecība, kādu viņa deva, pēc F. Mihelsones domām, komisijas darbiniekus neinteresēja. Sk.: MICHELSON, I survived Rumbuli, pp. 227–228. Pēc visumā laipnas uzņemšanas un F. Mihelsones (tolaik – F. Frīdes) stāstītā pierakstīšanas viņai tika uzdots jautājums, ko Frīda sākotnēji nesaprata: “Kā tas iespējams, ka jūs izdzīvojāt?” Viņa atceras tā brīža izjūtas: “*Bez jebkādam emocijām vai līdzjūtības man cieši pievērsās tēraudcietas zilas acis, un jautājums tika atkārtots. Tad es sapratu vārdos neizteikto jautājumu: ko es vāciešiem esmu iedevusi, ka viņi man ļāva dzīvot? Es jutu, ka mana seja pietvīkst no dusmām. [...] Es piecēlos un aizgāju. Nevienš pat nemēģināja mani aizturēt. [...] VDK šaubu iemesls bija aizdomas: vienīgais veids, kā nedaudzie ebreji varēja paglābties no nāves, bija strādāt vācu labā. Tāpēc arī vairāki ebreji tika arestēti un apsūdzēti kā vācu spiegi.*” Sk.: MIHELSONE, Es izdzīvoju Rumbulā, 174. lpp. Informācija par Frīdas Mihelsones pārdzīvoto pirmoreiz publicēta “Propagandista un Aģitatora” 1945. gada 1. aprīļa izdevumā un pēc tam arī laikrakstā “Padomju Jaunatne”. Sk.: Vāciešu asiņaina izrēķināšanās ar Latvijas PSR ebreju tautības iedzīvotājiem. In: Padomju Jaunatne, 10.04.1945., 4.–5. lpp. Par to, ka F. Mihelsones liktenis nacistiskās okupācijas laikā ir ticis reprezentēts publiskajā telpā, liecina arī epizode no O. Minca daiļdarba: “*No turienes neviens nav atgriezies, – viņš teica, – izņemot vienu sievieti. Viņa pakrita, ejot uz bedri, un Izlikās par mirušu. Viņai vīrs sameta apavus, vēlāk viņa izrāpās ārā un Izglābās. Vedējus, kas transportēja nogalināto mantas, nošāva.*” Sk.: O. MINCS. Pēc divdesmit gadiem. In: Zvaigzne, 20.12.1961., 20. lpp. Par Frīdas Mihelsones likteni Latvijas PSR vēsturnieks Andrievs Ezergailis raksta: “*Tomēr arī komunistu valdīšanas laikā Mihelsoniem neklājās viegli. Pēc kara sākās staļiniskais antisemitisms, Frīdas vīrs tika apsūdzēts pretvalstiskā darbībā un izsūtīts uz Sibīriju. 1956. gadā viņu atbrīvoja, bet vārgās veselības dēļ viņš nodzīvoja tikai līdz 1966. gadam. 1971. gadā Frīda ar abiem dēļiem pārcēlās uz dzīvi Izraēlā.*” Sk.: ANDRIEVS EZERGAILIS. Ievadraksts. In: FRĪDA MIHELSONE. Es izdzīvoju Rumbulā. Rīga 2014, 16. lpp.
- ⁵⁶ EZERGAILIS, Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 30.–31. lpp.; ANDREW EZERGAILIS. Nazi/Soviet Dissinformation about the Holocaust in Nazi-occupied Latvia: Daugavas Vanagi: Who are they? – Revisited. Rīga 2005, pp. 96–97.
- ⁵⁷ Tā, piemēram, 1944. gada oktobrī LPSR Valsts ārkārtējā komisija Rumbulā konstatēja 11 lielas masu apbedījumu vietas. Pateicoties šī darba rezultātam, 60. gadu sākumā interesentiem radās iespēja precīzi identificēt, sakopt un iemūžināt Rumbulas upuru piemiņas vietu.
- ⁵⁸ Marģers Vestermanis apstrīd apgalvojumu, ka dažkārt, pēc VĀK datiem, kādā vietā nošauts vairāk iedzīvotāju, nekā tur bijis, norādot, ka daudzviet pie kādreizējām padomju robežām iestrēguši ļoti daudzi bēgļi, kurus NKVD posteņi nelaida pāri robežai, savukārt austrumos iestrēdzis nozīmīgs skaits bēgļu no Lietuvas – tādēļ arī nogalināto ebreju skaits ir lielāks, nekā uzrāda, piemēram, pēdējie tautas skaitīšanas dati. Sk.: MARĢERS VESTERMANIS. Mīti un reālijas holokausta vēsturē Latvijā. In: Diena, 01.01.1992.
- ⁵⁹ Sk.: MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 10. lpp.
- ⁶⁰ Komisija vadījās pēc principa, ka labāk sareizināt upuru skaitu, lai tas nebūtu par mazu, jo jebkurā gadījumā pierādīt to, ka skaitļi ir pārspilēti, nebūs iespējams. Sīkāk sk.: MARINA SOROKINA. People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR. In: Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 6, 2005, Nr. 4, p. 829. Šī atziņa izrādījās pamatota, jo daudzi pārspilētie fakti un skaitļi kļuva par aksiomu ne tikai padomju historiogrāfijā. Sk.: EZERGAILIS, Latvia, p. 371.

- ⁶¹ ANDREAS HILGER. Besiegte Sieger. Ehemalige Zwangsarbeiter des Zweiten Weltkriegs in der UdSSR und in Russland. In: KERSTIN VON LINGEN (Hg.). Kriegserfahrung und die Formierung nationaler Identität in Europa nach 1945. Paderborn 2009, S. 103.
- ⁶² KLAUS SCHWENSEN. The Report of the Soviet Extraordinary State Commission on the Sachsenhausen Concentration Camp: The Genesis of a Propaganda Project. In: Inconvenient History 3, 2011, Nr. 4. Pieejams: http://inconvenienthistory.com/archive/2011/volume_3/number_4/the_report_of_the_soviet_extraordinary_state_commission.php
- ⁶³ Detalizētu VĀK veidošanas, darbības, rezultātu un publicitātes analīzi sk.: MARINA SOROKINA. People and Procedures: Toward a History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR. In: MICHAEL DAVID-FOX, PETER HOLQUIST, ALEXANDER MARTIN (eds.). The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses. Pittsburg 2014, pp. 118–141.
- ⁶⁴ TARIK AMAR. A Disturbed Silence: Discourse on the Holocaust in the Soviet West as an Anti-Site of Memory. In: MICHAEL DAVID-FOX, PETER HOLQUIST, ALEXANDER MARTIN (eds.). The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses. Pittsburgh 2014, pp. 171, 175.
- ⁶⁵ ZVI GITELMAN. The Holocaust in the East: Participation and Presentation. In: MICHAEL DAVID-FOX, PETER HOLQUIST, ALEXANDER MARTIN (eds.). The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses. Pittsburgh 2014, p. 191. Upuru pārspilējums var būt gan izvēlētas pētniecības metodoloģijas, gan arī mērķtiecīgas falsifikācijas rezultāts. Daudz precīzāki un skaidri lietojami ir dati un liecības, kas attiecas uz notikumu vietām, kuras ilustrētas kartēs, norādot ģeogrāfisko vietu un apbedījumu apmēru, un vairumā gadījumu arī uz ebreju iznīcināšanas datumiem. Sk.: EZERGAILIS, Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 30.–31., 35.–36. lpp.
- ⁶⁶ MELERS, Latvijas ebreju kopienas vēsture, 426. lpp. A. Ezergailis raksta, ka pie materiālu analīzes ticis tikai 1989. gadā. Sk.: EZERGAILIS, Latvia, p. 384.
- ⁶⁷ Sk.: Vācu fašistisko iebrucēju un to līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai ieceltās Valsts Ārkārtējās komisijas ziņojums par vācu iebrucēju noziegumiem Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā. Rīga 1945; Apsūdzības raksts par vācu fašistisko iebrucēju ļaundarbībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR teritorijā. Rīga 1946.
- ⁶⁸ Anna Sakse šo savu pieredzi atceras šādi: “*Ārkārtējā komisija atvēra baigās kapenes Salaspils koncentrācijas nometnē, Biķernieku un Rumbulas mežos. Es nevarēju nerakstīt avīzēm atmaskojošus rakstus, no kuriem radās cita grāmata ar Jāņa Sudrabkalna ievada daļu – “Par vācu fašistu zvēribām Latvijā.”*” Sk.: ANNA SAKSE. Autobiogrāfija. In: Karogs, 01.01.1985., 142. lpp.
- ⁶⁹ Nodaļā “Ebreju iznīcināšana” raksturota gan nacistiskā rasu doktrīna, kuras ietvaros ebrejiem atvēlēta “zemcilvēku” vieta, gan nacistiskā vēršanās pret ebreju tautu kā kopumu, gan nacistiskās propagandas būtība un realizācija Latvijā. Tāpat sīki raksturots, kā attīstījās represijas pret ebrejiem – sākot ar dažādiem ierobežojumiem un aizliegumiem, turpinot ar ieslodzīšanu geto un beidzot ar fizisku iznīcināšanu. Holokausta norise raksturota gan vispārīgi, minot galvenos notikumus un dažkārt pārspilētus skaitļus, gan izteikti daiļrunīgi aprakstot atsevišķas traģiskas ainas un necilvēcīgo slepkavību epizodes. Sk.: ANNA SAKSE, JĀNIS SUDRABKALNS. Par vācu fašistisko briesmoņu zvēribām Padomju Latvijā. Rīga 1945, 76.–82. lpp.
- ⁷⁰ Ibidem, 45.–46., 52. lpp.
- ⁷¹ SAKSE. Pa vācu briesmoņu pēdām. In: Ciņa, 14.12.1944., 3. lpp. Ārkārtējās komisijas materiāli, kas cita starpā ietver norādes uz ebreju upuriem, publicēti arī citos republikas mēroga plašsaziņas līdzekļos, un 1945. gadā apceļo reģionālos laikrakstus – šie vēstījumi pārpublicēti, piemēram, laikrakstos “Brīvā Venta”, “Padomju Kuldīga”, “Zemgales Komunisti” un citos. Sk., piemēram: Vācu fašistisko iebrucēju un viņu līdzdalībnieku pastrādāto noziegumu konstatēšanai un izmeklēšanai ieceltās Valsts Ārkārtējās komisijas ziņojums. In: Padomju Jaunatne, 10.04.1945., 5. lpp.
- ⁷² ŠACA-MARJAŠA, Mans atmiņu kaleidoskops, 79.–80. lpp.
- ⁷³ LUKASZ HIRSZOWICZ. The Holocaust in the Soviet Mirror. In: LUCJAN DOBROSZYCKI, JEFFREY GUROCK. The Holocaust in the Soviet Union: Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945. New York 1993, p. 32.

- ⁷⁴ Līdz 1945. gada sākumam pirmajā pēckara represiju vilnī apmēram 38 000 cilvēku tika deportēti par sadarbību ar nacistiem – vairums no viņiem bija dienējuši Vērmahtā. Otrajā vilnī viņiem sekoja vēl 60 000, šoreiz viņu vidū bija arī sievietes un bērni. Vienlaikus 1946. gada jūlijā padomju vara izsludināja meklēšanu 2822 kara noziedzniekus, un VDK saistībā ar šim apsūdzībām veica apmēram 30 000 izmeklēšanu. Sk.: ANGRICK, KLEIN, The “Final Solution” in Riga, p. 453.
- ⁷⁵ Līdz ar to spriedumos tika iekļauts aptuvenš laiks, kad tika īstenoti noziegumi pret ebrejiem – visbiežāk 1941. gads vai 1941. gada vasara. Rietumvācijā notikušajos procesos apsūdzētie tika tiesāti juridiski, mēģinot pierādīt to vainu konkrētos noziegumos, taču Austrumeiropā apsūdzētie tika tiesāti pēc viņu institucionālās piederības un kopumā saņēma daudz bargākus sodus. Sk.: REBECCA WITTMANN. Punishment. In: PETER HAYES, JOHN ROTH (eds.). The Oxford Handbook of Holocaust Studies. New York 2012, p. 532.
- ⁷⁶ DAINA BLEIERE. Komentārs. No: VALTERS NOLLENDORFS, ERVINS OBERLENDERS. Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere. Starptautiskās konferences materiāli, 2009. gada 27.–28. oktobris. Rīga 2010 (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 26), 46. lpp.
- ⁷⁷ ŠACA-MARJAŠA, Mans atmiņu kaleidoskops, 78.–79. lpp. Vēsturnieks Kaspars Zellis uzskata: pieejamie arhīvu materiāli un holokausta līdzdalībnieku pratināšanas protokoli liecina, ka VDK daudz vairāk interesēja nevis apsūdzētā līdzdalība holokaustā, bet gan iespējamā ciņa pret padomju armiju, un dažkārt pierādījumi par piedalīšanos ebreju slepkavošanā tika ignorēti, tā vietā apsūdzētos notiesāja par dalību organizācijās, kas bija naidīgas pret PSRS. Sk.: INETA LIPŠA. Šāvēji un glābēji: Saruna ar A. Strangu, M. Vestermani, K. Zelli. In: Tirraks 2, 2014, Nr. 2, 65. lpp. Kad Frīdrihs Jekelns tiesas procesa laikā stāstīja par ebreju slepkavošanas norisi, viņš tika pārtraukts ar jautājumiem par vācu iebrukumu PSRS, rūpniecības iznīcināšanas plāniem un citām “būtiskākām” lietām, jo padomju pēckara ideoloģija paredzēja, ka ciņa pret Sarkano armiju ir lielāks noziegums nekā piedalīšanās ebreju slepkavošanā. Sk.: EZERGAILIS, Nazi/Soviet Disinformation About the Holocaust in Nazi-Occupied Latvia, p. 95.
- ⁷⁸ Pēc M. Vilka (Mavrika Vulfsona pseidonīms) ievadrakstiem laikrakstā “Ciņa”, kas publicēti bez paraksta 1946. gada 29. janvārī un 2. februārī, vairākos turpinājumos tika atainota F. Jekelna un septiņu citu nacistu tiesas prāva – apsūdzības, nopratināšanas materiāli, kā arī publicētas padomju darbaļaužu sašutuma pilnas vēstules, kurās prasīts augstākais soda mērs varmākām. F. Jekelna un citu kara tribunālā Rīgā tiesāto augsta ranga nacistiskās Vācijas armijas un policijas virsnieku prāva bija nozīmīgs un presē plaši atainots notikums, vietējā Nirnberga, kuras uzdevums bija notiesāt nacistus, atklājot visas tā drausmīgās niansas. Tiesa sākās 26. janvārī. Tajā netika skarts latviešu kolaboracionisma temats, netika diskutēts par vietējo iedzīvotāju līdzdalību ebreju nogalināšanā, arestēšanā un mantas izlaupīšanā. Iespējams, šāds notikumu atainojums tika izvēlēts, lai nerastos jautājumi, kur un kādēļ tik noziedzīgam režīmam radās tik daudz kolaboracionistu.
- ⁷⁹ Tā, piemēram, Jekelns, atbildot uz izmeklētāja jautājumu, atzīst, ka pēc viņa rīkojuma Rīgā vien “iznīcināti 25 000 ebreji, to skaitā apmēram astoņi tūkstoši bērnu, sākot ar zīdaiņiem”. Publicēta viņa “atzišanās”, ka ebrejus slepkavojis arī pats, “lai rādītu personīgu piemēru saviem apakšniekiem”, kā arī uzsvērts, ka, pēc apsūdzētā aplēsēm, Ostlandes teritorijā kopumā nogalināts ap 550 000 ebreju – padomju pavalstnieku. Sk.: Tiesas prāva par vācu fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR teritorijā. In: Ciņa, 21.01.1946., 3. lpp.
- ⁸⁰ Tiesas prāva par vācu fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR: Spriedums. Ciņa, 05.02.1946., 3. lpp.
- ⁸¹ L. K. KRACHMAIŅIKS (sast.). Tiesas prāva: Par vācu-fašistisko iebrucēju ļaundarībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas Padomju Sociālistisko Republiku teritorijā. Rīga 1946. Mūsdienu skatījumā šai vēstījumā par nacisma noziegumiem un upuriem, tāpat kā publikācijās laikrakstā “Ciņa”, izmantojot arī fantastiskus skaitļus un notikumus, ietverta plaša informācija par holokaustu, bet vienlaikus tas balansē starp ebreju geto iznīcināšanu, ebreju masveida nošaušanu, gandrīz pilnīgu ebreju tautības iedzīvotāju iznīcināšanu un politiski ideoloģizēto diskursu par padomju pilsoņu slepkavībām Rumbulā un citviet.
- ⁸² Sīkāk par padomju organizēto paraugprāvu un tās aizkulisēm sk.: ANDRIS GRŪTUPS. Ešafots: par vācu ģenerāļu tiesāšanu Rīgā. Rīga 2007.

- ⁸³ DIDZIS BĒRZIŅŠ. Intervija ar M. Vestermani. Rīga, 16.10.2014.
- ⁸⁴ Sk.: KAUFMANN, Churbn Lettland: The Destruction of the Jews of Latvia. Tam laikam neraksturīga un vairumam pat grūti iedomājama ir M. Kaufmana pieredze un iespējas ceļot – izdzīvojis karā, viņš nonāca Vācijā, bet, juzdamies atbildīgs par sievu un radiniekiem, nolēma atgriezties Rīgā un ieguva iespēju piedalīties F. Jekelna tiesas procesā, bet vēlāk atgriezās Vācijā.
- ⁸⁵ Ibidem, p. 28. Lai to īstenotu, M. Kaufmans nenodala paša pieredzētos notikumus no dzirdētajiem nostāstiem un, kā savu motivāciju atklāti norādot atriebību, apgalvo, ka ikvienā latviešu mājāsaimniecībā ir nogalināto ebreju mantas. Viņš min gadījumus, kad latvieši nocirtuši saviem upuriem pirkstus, lai iegūtu gredzenus, kā arī, arestējot vai aplaupot tos, ebrejiem ar garākajām bārdām likuši spodrināt savas kurpes – šis izpausmes viņš dēvē par latviešu kultūru. Ibidem, pp. 37, 42, 84.
- ⁸⁶ Ibidem, p. 45.
- ⁸⁷ Sk.: GRŪTUPS, Ešafots: par vācu ģenerāļu tiesāšanu Rīgā.
- ⁸⁸ Jo īpaši tas attiecas uz Rietumeiropu, jo Latvijas PSR M. Kaufmana darbs plašākai publikai oficiāli nebija pieejams un tikai krietni pēc tā publicēšanas tika izplatīts *samizdat* formā.
- ⁸⁹ Varas attieksme pret holokausta tematiku bija izteikti atšķirīga tieši Josifa Staļina valdīšanas laikā. Ari T. Snaiders norāda, ka PSRS visu Staļina valdīšanas laiku nebija viena un tā pati struktūra, tāpat kā Staļins šais desmitgadēs nebija viens un tas pats – no personības viņš bija kļuvis par kultu. Sk.: SNYDER, Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin, p. 369. Organizatoriskās un ideoloģiskās PSRS pārmaiņas būtiski ietekmēja arī holokausta sociālās atmiņas procesus Latvijas PSR.
- ⁹⁰ HIRSCH ASHER. The Soviet Union, the Holocaust, and Auschwitz. In: MICHAEL DAVID-FOX, PETER HOLQUIST, ALEXANDER MARTIN (eds.). The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses. Pittsburgh 2014, pp. 36–41; KAREL BERKHOFF. “Total Annihilation of Jewish Population”: The Holocaust in the Soviet Media, 1941–1945. In: MICHAEL DAVID-FOX, PETER HOLQUIST, ALEXANDER MARTIN (eds.). The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses. Pittsburgh 2014, pp. 85–86.
- ⁹¹ AMAR, A Disturbed Silence, p. 166.
- ⁹² Rietumos un citviet ir izplatīts mīts, kas paredz, ka jebkāda atmiņa par holokaustu PSRS tika noliegta; Mordehajs Altšūlers (*Altshuler*) uzskata, ka tā pamatā ir ebreju iznīcināšanas atšķirīgais statuss Rietumeiropā un Austrumeiropā. Rietumos, sākot ar 60. gadiem, tika uzsvērta holokausta unikalitāte, taču Austrumeiropā holokausts kļuvis par daļu no padomju režīma veidotā diskursa par Otro pasaules karu. Šis atšķirīgais interpretācijas fons arī kļuvis par nolieguma diskursa veidošanās iemeslu. Sk.: MORDECHAI ALTSHULER. The Holocaust in the Soviet Mass Media during the War and in the First Postwar Years Re-examined. In: Yad Vashem Studies 39, 2011, Nr. 4, p. 167.
- ⁹³ No visām padomju režīma izveidotajām antifašistiskajām komitejām, tai skaitā sieviešu un slāvu, tieši Ebreju antifašistiskā komiteja izrādījās visveiksmīgākā un ietekmīgākā. Sk.: KLIER, The Holocaust and the Soviet Union, p. 280. Padziļinātu EAK darbības aprakstu sk.: SHIMON REDLICH. Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941–1948. Boulder 1982; SHIMON REDLICH. War, Holocaust and Satlinism: A Documented Study of Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR. Luxembourg 1995.
- ⁹⁴ Komitejas pārstāvji isā laikā apceļoja vairākas valstis, un tās finansiālais devums padomju armijas vajadzībām tiek lēsts vairākos miljonos dolāru. Sk.: GITELMAN, Bezspokojnyj vek, s. 202–204.
- ⁹⁵ KLIER, The Holocaust and the Soviet Union, p. 281.
- ⁹⁶ Spilgts piemērs ir Lielbritānijā publicētā grāmata: The Russian Jews in the War. London 1943.
- ⁹⁷ Piemēram, vēsturnieks Pēteris Krupņikovs atmiņās raksta, ka daudzi ebreji savu identitāti apjauta tikai kontekstā ar Otrajā pasaules karā notikušo traģēdiju. KRUPŅIKOVS, Dialogā ar vēsturi, 21. lpp. Ilja Ērenburgs (*Jerenburg*) ebreju masu pasākuma laikā Maskavā 1941. gada 24. augustā sacīja: “Es uzaugu krievu pilsētā. Mana mātes valoda ir krievu. Es esmu krievu rakstnieks. Kā visi

- krievi, es šobrīd aizstāvu savu tēvzemi. Bet nacisti man ir atgādinājuši ko citu. Manas mātes vārds ir Hanna. Es esmu ebrejs. Es to saku ar lepnumu. Hitlers mūs ienīs vairāk par visu.” Sk.: JOSHUA RUBINSTEIN. *Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg*. Tuscaloosa 1999, p. 201.
- ⁹⁸ KLIER, *The Holocaust and the Soviet Union*, pp. 276–283. 1946. gadā Rīgā ieradās ASV ebreju izcelsmes žurnālists B. Goldbergs un Ebreju antifašistiskās komitejas loceklis I. Fefers, viņi kopā ar vietējās ebreju kopienas līderiem apmeklēja kādreizējo Rīgas geto teritoriju, sprieda par holokausta norišu dokumentālo liecību vākšanu, kā arī par veicamajiem pasākumiem, lai veidotu holokausta atmiņu un saglabātu upuru piemiņu. Sk.: ŠNEIDERE, *Latvijas ebreji un padomju režīms*, 218. lpp.
- ⁹⁹ KLIER, *The Holocaust and the Soviet Union*, p. 281. S. Mihoelsa centieni, kas vērsti uz holokausta atmiņas veidošanu, sākotnēji guva zināmu varas atbalstu vai vismaz netika iznīdēti jau saknē, tomēr pēc Izraēlas nodibināšanas situācija strauji mainījās – S. Mihoelsa vadītā EAK komiteja retrospektīvi kļuva par antipadomisku, kriminālu organizāciju, kuru vadīja ebreju “buržuāziskie nacionālisti”. S. Mihoelss tika nogalināts 1948. gada sākumā, safabricējot viņa traģisku bojāeju un sarīkojot varoņa cienīgu atvadu rituālu. Tai pašā gadā PSRS Ministru Padome un partijas Centrālā Komiteja pieņēma lēmumu izformēt EAK, jo, pirmkārt, tai izvirzītie mērķi esot sasniegti un, otrkārt, komiteja ilgstoši darbojusies kā pretpadomju propagandas centrs. Rezultātā 1948. gada oktobrī un novembrī EAK vadītāji tika arestēti un apsūdzēti savvērestībā, kuras mērķis bija atdalīt Krimas pussalu no PSRS, un 1952. gada jūlijā pēc ilgstošas un mokošas pratināšanas arī notiesāti – 13 no 14 apsūdzētajiem ebrejiem tika piespriests un laikā no 11. līdz 18. jūlijam izpildīts nāvessods. Sk.: PINKUS. *The Soviet Government and the Jews*. New York 1986, pp. 219–220; FELIKS KANDEL”. *Kniga vremen i sobytij: Istorija evreev Sovetskogo Sojuza* (1945–1970). Tom 6. Moskva 2007, s. 167–178, 227–250; GITELMAN, *Bezspokojnyj vek*, s. 205–213; SNYDER, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, pp. 339, 350–351.
- ¹⁰⁰ Pārceļšanas rezultātā kopš 1944. gada 2. septembra laikraksts “Cīņa” iznāca jau kā kompartijas CK un Latvijas Augstākās Padomes orgāns. Sk.: OJĀRS SKUDRA. *Boļševistiskās “Cīņas” publikācijas par Latvijas valstiskuma un sabiedrības staļinizācijas procesu un pretošanos tam (1944–1949)*. In: VITA ZELČE (proj. vad.). *Pēckara Latvijas cilvēklaitelpa ≠ staļinisms*. Rīga 2005 (Agora, 3), 57. lpp.
- ¹⁰¹ Deivids Šnirs (*Shneer*) ir izpētījis, ka padomju fotogrāfu uzņemtie attēli (pēc D. Šnira aplēsēm, aptuveni 50–60% padomju fotogrāfu Otrajā pasaules karā bija ebreji), kas dokumentē noziegumus pret ebrejiem, PSRS medijos tika publicēti vismaz trīs gadus pirms tam, kad atbrīvoto nacistu nometņu “šausmu stāsti” nokļuva uzmanības lokā Rietumos. Vēl līdz tam nacistu noziegumu attēli bija būtiska satura daļa padomju medijos un, lai gan lielākoties tie tika diskursīvi konstruēti atbilstoši PSRS ideoloģiskajām pamatlinijām, tas ir, neuzsverot ebreju upuru specifisko likteni, tas netika pilnībā noklusēts. Sk.: DAVID SHNEER. *Through Soviet Jewish Eyes: Photography, War, and the Holocaust*. New Brunswick 2011, p. 183.
- ¹⁰² Sk.: PELŠE. *Vācu slepkavu darbs Latvijā*. In: *Cīņa*, 02.07.1943. Rakstā arī apgalvots, ka “*neviens cits nav tik daudz pāri darījis mūsu tautai kā vācieši*”. Šis apgalvojums pamatots ar sīku un emocionālu, bet vietām arī pārspīlētu nacistu noziegumu aprakstu (piemēram, apgalvots, ka Rumbulā upuri nogalināti ar ložmetējiem), minētas arī norises ebreju iznīcināšanas vietās, taču bez norādes uz pašiem ebrejiem. Arī citās publikācijās izmantotas dažādas šausmu propagandas tehnikas, un par šo vēstījumu centrālajiem elementiem kļūst Rumbula un dažkārt arī citas slepkavību vietas, kur Otrā pasaules kara laikā tika iznīcināti ebreji: “*Pat pelēkam akmenim ceļa malā jābrēc par vācu mežonībām pret mūsu tautu. [...] Friči šajās slepkavībās cenšas ievilkt latviešus, lai pašī varētu mazgāt rokas nevainībā un kūdītu vienu tautu pret otru un latviešus pašus savā starpā. Sevišķi viņi to darīja 1941.–1942. gada ziemā, kad veseliem ešaloniem veda cilvēkus gan no citām zemēm, gan no dažādām Latvijas malām un apšāva tos Čuibas priedēs starp Rumbulas un Salaspils stacijām. Katrs, kam izdodas braukt pa dzelzceļu uz Rīgu, var šajā vietā redzēt garas kapu rindas. Tur aprakti 80 000 vācu noslepkavoti cilvēki*.” Turklāt rakstā norādīts, ka tādas slepkavības notikušas un notiek visos Latvijas novados. Sk.: *Latviešu tauta cinās pret vāciešiem: Atriešim vāciešiem*. In: *Cīņa*, 17.01.1943.
- ¹⁰³ Piemēram, laikraksts “Cīņa” vēsta, ka “*1941.–42. g. ziemā Čuibas mežos starp Rumbulas un Salaspils stacijām, netālu no Rīgas, nošauti 80.000 Latvijas iedzīvotāju*. 1942. g. janvārī un februārī Liepājā

vācieši nošāvuši tūkstošiem pilsoņu, starp tiem daudz sievietes un bērnu". Lai gan laikrakstos sastopami vēstījumi par to, ka "fašistiskie bendes izdara slepkavības Rumbulas apvidū, 12–15 kilometrus no Rīgas", uz ebreju iznīcināšanu norāžu nav, savukārt tādas ebreju nogalināšanas vietas kā Biķernieki, Rumbula un Šķēde tiek akcentētas. Sk.: Latvija zem hitleriešu zābaka. In: Čiņa, 27.10.1943.; Vācieši iznīcina Latvijas ebrejus. In: Čiņa, 21.05.1943. Tās minētas arī, piemēram, Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās Komitejas pirmā sekretāra Jāņa Kalnbērziņa runas atreferējumā, ko papildina šim laikam tipiska norāde uz nepieciešamību sodīt vainīgos, šajā gadījumā – apņēšanās atrast "šos necilvēkus un bendeskalpus, lai kur viņi slēptos". Latvijas K(b)P Centrālās Komitejas sekretāra biedra Kalnbērziņa runa. In: Čiņa, 24.10.1944., 3. lpp.

- ¹⁰⁴ Līdzīga pieeja tika izmantota arī PSRS mērogā, tikai retos gadījumos identificējot nacistu istenotā terora rasistisko ievirzi un minot upuru tautību. 1941. gada 7. novembrī Josifs Staļins publiskā runā norādīja, ka nacistu rīkotie ebreju grautiņi atgādina viduslaikus, un par tādām ebreju slepkavošanas vietām kā Babijara vēstīja laikraksti "Izvestija", "Pravda" un citi. Sk.: ALTSHULER, The Holocaust in the Soviet Mass Media, p. 135.
- ¹⁰⁵ Mediju ziņojumi, kas dažkārt ietvēra arī informāciju par ebreju traģēdiju, ieņēma būtisku vietu PSRS iedzīvotāju zināšanās par holokaustu. Ruta Šaca-Marjaša raksta: "Tolaik cilvēkiem bija kopīgs pārdzīvojums – karš, dominēja atbildības izjūta un bailes. Cerība un ticība uzvarai palīdzēja bailēs pārvarēt. Cilvēki ticēja tam, ko viņiem vēstīja radio, avīzes, kino; ticība deva spēku stāties pretī haosam, sabrukumam, bojāejas draudiem." Sk.: ŠACA-MARJAŠA, Mans atmiņu kaleidoskops, 65. lpp. Lai gan padomju kara propaganda vēstīja pat, ka PSRS isteno īpašu programmu, kas vērsta uz ebreju evakuāciju no teritorijām, kuras varētu ieņemt nacistu spēki, pētnieki gan norāda, ka ebreji tika evakuēti, ja tas vispār notika, viņu varas statusa vai zināšanu, nevis etniskās piederības dēļ. Sk.: KLIER, The Holocaust and the Soviet Union, pp. 276–278.
- ¹⁰⁶ Ilja Altmans (*Altman*) norāda, ka šo pārmaiņu rezultātā laika posmā līdz 1945. gadam tikai trīs rakstos kā nacisma upuri konkrēti minēti ebreji. Sk.: ILJA ALTMAN. Opfer des Hasses: Der Holocaust in der USSR, 1941–1945. Zürich 2008, p. 485.
- ¹⁰⁷ Piemēram, spilgtajam raksta "Asinis pret asinīm! Nāvi pret nāvi!" virsrakstam dots tikpat iespaidīgs apakšvirsraksts: "Arvien vairāk atklājas vācu briesmoņu padarīto drausmīgo noziegumu pēdas. Tās sauc pēc atriebības". Bet raksts vēsta gan par noslepkavotajiem ebrejiem Vecajā ebreju kapsētā un ārvalstu ebreju noslepkavošanu Škirotavas stacijā, gan par ebreju liķu dedzināšanu, slēpjot noziegumu pēdas 1944. gada nogalē, un ebreju geto Maskavas priekšpilsētā, kurai cauri "izgājuši ap 30 000 Latvijas un vairāk nekā 12 000 ārzemju ebreju. Visus viņus nošāva un apraka Rumbulas meža zemnieka Lāberta zemes gabalā, kur konstatēti 10 lieli kapi ar kopplatību 2858 kvm. Dažu bedru dziļums, pēc liecinieku izteicieniem, sasniedz 15 m. Šajos mežos, pēc liecinieku izteicieniem, visumā aprakts pāri par 50 000". Sk.: Asinis pret asinīm! Nāvi pret nāvi! In: Čiņa, 17.11.1944., 3. lpp. Par ārvalstu ebreju slepkavībām un ebreju geto izveidi un vēlāko slepkavošanu vēstīts arī isā J. Rozenfelda atmiņu publikācijā, kurā minēts mazāks un precīzāks upuru skaits: "1941. gadā vācieši Rumbulas mežā nošāva ap 35 000 cilvēku. Pāri palikušie 4500 cilvēku dzīvoja geto." Sk.: ROZENFELDS. Vācieši indēja cilvēkus. In: Čiņa, 26.11.1944., 3. lpp.
- ¹⁰⁸ Sk.: JANKOVSKA. Pa slepkavību pēdām. In: Padomju Jaunatne, 21.11.1944., 2. lpp.; JANKOVSKA. Nāvi vācu algotņiem. In: Padomju Jaunatne, 12.12.1944., 2. lpp.
- ¹⁰⁹ ANDREJS PLAKANS. A Concise History of the Baltic States. Cambridge 2011, p. 365.
- ¹¹⁰ ZELČE, Uzvaras svētki padomju Latvijā, 200. lpp.
- ¹¹¹ Sk.: SKUDRA, Boļševistiskās "Čiņas" publikācijas, 61. lpp.
- ¹¹² Tai skaitā tika izdota literatūra ar holokausta noriņu atainojumu (piemēram, 1947. gadā publicētā Iljas Erenburga kara laika novele *Burja*, par ko autors 1948. gadā saņēma Staļina pirmā līmeņa prēmiju), tika uzstādīti pirmie pieminekļi (piemēram, 1946. gadā uzstādītais piemineklis ar uzrakstiem krievu valodā un jidišā kādreizējā Minskas geto teritorijā). Sk.: KLIER, The Holocaust and the Soviet Union, p. 284. Sk. arī: ILYA ERENBURG. *Burja*. Moskva 1953/1947. Darbs tika izdots arī angļiski: ILYA EHRENBURG. *The Storm*. New York 1949.
- ¹¹³ Sk.: PĀVILS VĪLIPS. Izlase. 2. sēj. Rīga 1962.

- ¹¹⁴ Sk.: TALCIS. Rakstnieku vakars. In: Literatūra un Māksla, 14.12.1954., 2. lpp.
- ¹¹⁵ Aizrādījumi. In: Čiņa, 12.12.1945., 6. lpp.; Aizrādījumi. In: Čiņa, 26.12.1945., 6. lpp.
- ¹¹⁶ Sk.: LUKSS. Literatūras gadagrāmata. In: Literatūra un Māksla, 08.03.1946., 6. lpp.; Par idejiski augstvērtīgu padomju latviešu literatūru. In: Karogs, 01.09.1946., 844. lpp.; MUIŽNIEKS. Daži atklāti vārdi par mūsu liriku. In: Literatūra un Māksla, 06.09.1946., 6. lpp. Pēc kritiķu domām, P. Vilīpam paša piedzīvoto teroru nav izdevies iekļaut izvēlētajā vēstījuma formā: “*Tematiski atzīstams darbs. Taču lasītājs, izlasījis visu lielo poēmu, negūst vēl skaidru priekšstatu par visu to, kas īsti norisinājies mūsu zemē šajā laikā. [...] Pietrūkst mākslinieciska kopsaliedējuma, pietrūkst emocionāla dziļuma, viss darbs cieš no formālisma un tīri literāra manierisma. Viss tas, ko autors stāsta, paliek auksts un nesaviļņo tāpēc, ka poēmā nav aizraujoša pārdzīvojuma, bez kā mākslas darbs zaudē savu īsto nozīmi.*” Sk.: Par idejiski augstvērtīgu padomju latviešu literatūru, 844. lpp. Vēl skarbāk darba māksliniecisko kvalitāti raksturo I. Muižnieks: “*Katrs vācu zvēribu protokolista apraksts ir daudz iespaidīgāks un izraisa vairāk pārdzīvojumu nekā šāda dzeja. Poēmas sijāts nav izstrādāts, tā ir negatava kā saturiski, tā arī formā. Dzejnieks nav iedziļinājies lielā, trūcis vajadzīgās atbildības sajūtas. Rezultātā autors tikai sabojājis tēmu.*” Sk.: MUIŽNIEKS, Daži atklāti vārdi par mūsu liriku, 6. lpp. Neitrālās recenzijas par P. Vilīpa Rumbulai veltīto poēmu ciklu tiek publicētas tikai nākamajās desmitgadēs. Andris Vējāns 1971. gadā raksta: “*Ar sūru bēdu sīvumu liesmo pagātnes atmiņu dienas. Tāpēc, pārdomu vēju sapurināts, dobjī ierūcas ugunskurs... Bet vai tas maz ir ugunskurs? Asiņainas svītras sitas debešos, vaid Rumbulas sils. Tā vaidus dzirdējis arī Pāvils Vilīps. Viņš pats izjutis hitleriskā cietuma spaidus, kad pār Daugavas ūdeņiem satumsa okupācijas nakts. Šeit dzimst poēma “Rumbulas bula”.*” Sk.: VĒJĀNS. Rietumu blūzs. In: Karogs, 01.12.1971., 84. lpp.
- ¹¹⁷ FIMBERIS. Brūnā rūsa: K. Fimbera romāns. In: Zemgales Komunisti, 16.10.1946., 3. lpp.
- ¹¹⁸ Kā literāros autorus, kas dominē Latvijas PSR pēckara gados, vēsturnieks Andrejs Plakans min Andreju Upīti, Vili Lāci, Jāni Sudrabkalnu, Arvidu Griguli un Annu Saksi. Sk.: ANDREJS PLAKANS. The Latvians: A Short History. Stanford 1995, p. 160.
- ¹¹⁹ VILIS LĀCIS. Kopotie raksti: Vētra. Trešā daļa. 14. sēj. Rīga 1974, 403.–404. lpp. Grāmatas formātā darbs pirmo reizi izdots trīs sējumos, kopumā 1904 lappušu apjomā. Sk.: RADZOBĒ. Vilis Lācis un sociālistiskā reālisma kanons. In: Diena, 17.07.2004. Pieejams: <http://www.diena.lv/lat/arhivs/domas/vilis-lacis-un-socialistiska-realisma-kanons>
- ¹²⁰ VITA ZELČE. Modificējamais socreālisms un laiks: Viļa Lāča romāna “Uz jauno krastu” piemērs. In: SERGEJS KRUKS, VITA ZELČE (galv. red.). Vilis Lācis: divu Latviju naratīvi, sociālais/sociālistiskais reālisms. Rīga 2004, 165.–166. lpp.
- ¹²¹ RADZOBĒ, Vilis Lācis un sociālistiskā reālisma kanons. Līdz ar to “Vētra” kļuva par klasiskā socreālisma iemiesojumu, kas pilnā mērā isteno šī stila īpatnību – izlīdzina atšķirību starp daiļliteratūras un ideoloģijas valodu. Sk.: GUNTIS BERELIS. Latviešu literatūras vēsture. No pirmajiem rakstiem līdz 1999. gadam. Rīga 1999, 107.–114. lpp. Romānā ievērotas gandrīz visas tā laika sociālistiskā reālisma prasības, un “Vētra” ir viens no vistuvāk “ždanovisma kanonam” nonākušajiem literārajiem veikumiem. Sk.: ZELČE, Modificējamais socreālisms un laiks, 168. lpp. Arī kritika pēc romāna publicēšanas pret to izturējusies labvēlīgi, un Vilis Lācis par šo darbu ieguvis PSRS Valsts otrās pakāpes prēmiju – tas darbam piesaistījis arvien jaunu auditoriju. Romāns “Vētra” izdots vairākkārt, tai skaitā ar labojumiem, un tulkots vairāk nekā 14 valodās. Sk.: LĀCIS, Kopotie raksti: Vētra. Trešā daļa, 403.–404. lpp. Bez šaubām, lasot Viļa Lāča darbus, jāņem vērā, ka nozīmīga lasītāju daļa, neraugoties uz daudzajām prēmijām, ideoloģisku apsvērumu dēļ pēc Otrā pasaules kara viņa darbus nelasīja vai lasīja, paturot prātā V. Lāča lomu padomju varas mehānismā.
- ¹²² Padomju historiogrāfija, kas šajā laika posmā lielākoties ebreju iznīcināšanas tematiku iekļāva padomju tautas cīņas un arī kopējo upuru diskursā, precīzi vēsta: “*Daudz vietas romānā ierādīts fašistisko okupantu un viņu līdzstrādnieku – latviešu buržuāzisko nacionālistu – drausmīgo noziegumu atmakošanai.*” Sk.: STRAZDIŅŠ (red.). Latvijas PSR vēsture: saīsināts kurss. Rīga 1956, 503. lpp. Turklāt atšķirībā no historiogrāfijas Vilis Lācis uzsvērti identificē ebreju ciešanu specifiku, tādēļ šā darba lasītājs var izsekot sīki un precīzi attēlotajai holokausta attīstības gaitai nacistu okupētajā Latvijā. **Pirmkārt**, divu romāna “Vētra” ebreju tēlu – Hannas un Rubena – sarunā iezīmēti

ebreju vajāšanas pamata motīvi, skaidri norādot, ka ebreji netiek vajāti tikai kā komunisti, bet galvenokārt rasistisku motīvu dēļ: “Saki, Ruben, vai viņiem tiešām nekad nebūs asiņu diezgan? Un kāpēc viņi mūs tā ienīst? Ko mēs viņiem esam ļauna darījuši? – Mēs neesam ārieši, atbildēja Rubens.” **Otrkārt**, Vilis Lācis visdažādākajās dimensijās attēlo arī ebreju diskrimināciju, sākot ar rikojumu par sešstūra Dāvida zvaigznes obligātu nēsāšanu pie drēbēm: “Mīļais, tu redzi Dāvida zvaigzni man uz krūtīm un muguras. Bez tās nedrīkstu uz ielas rādīties. Ja sastaps bez šīs zīmes, tūlīņ apcietinās un nošaus,” un beidzot ar aizliegumu iepirkties un stāvēt veikalu rindās: “Tai pašā rindā zaldāti atrada vēl divus ebreju pusaudžus. Ar pamatīgu pļauku tos iztrenca ārā no rindas un dzina prom. Ļaudis novērsās un izlikās neredzējuši notikušā.” **Treškārt**, romāna centrālo un emocionāli uzrunājošāko tēlu – Natansonu ģimenes – savstarpējā sarunā detalizēti un nepārprotami norādīts, kāds ir šīs diskriminācijas gala rezultāts un ebreju liktenis nacistu okupētajā Latvijā: “Tūlīņ kā ienāca sāka slepkavot. Raiņa parkā – tu zini tranšejas, kuras toreiz mēs izrakām kara sākumā, – tās viņi izmantoja par kapa bedri. Katru rītu šāva, kamēr viss grāvis bija pilns. Kad liķi sāka smirdēt, hitlerieši savāca ebrejus un lika nošautos izrakt un pārvest uz jūrmalas kāpām. Pēcāk nošāva visus, kas piedalījās liķu pārvešanā. Jūlija beigās katru dienu šāva mūsu vīriešus.” **Ceturtkārt**, Vilis Lācis nepārprotami norāda, ka pret ebrejiem īstenotajiem nacistu noziegumiem ir visaptverošs raksturs. Augstāko vietējās pārvaldes varasvīru sarunā Drehslers vēsta pārējiem klātesošajiem: “Vispārīgajai likvidācijai galīgais termiņš vēl nav noteikts, bet es domāju, ka tas nebūs pārāk ilgs. Mums jābūt gataviem masveida eksekūciju izpildīšanai.” **Piektkārt**, būtisks holokausta reprezentācijas aspekts ir vietējo līdzdalībnieku, to lomas un motivācijas aspektu atklātā atainošana vairākās romāna lappusēs: “Melno darbu izdarīja palīgdienesta zeļļi no bijušo aizsargu, policistu un citu kalpu vidus. [...] Arestu vairumu veica palīgdienesta vīri. [...] Visa pilsēta zināja par notiekošo. Ļaudis drūmi klusēja, noskatoties šajā izrēķināšanās orgijā. Nevienš vairs nebija drošs, vai jau šodien pat to neapcietinās un neiemetīs cietumā, no kura tikai reti kāds atgriezās dzīvē.” Viens no tēliem, kas iemieso latviešu līdzdalībnieku tā laika iespējamo noskaņojumu, motivāciju un attieksmi pret notikumiem, ir Indulis Atauga. Bagāta jaunsaimnieka dēls, oportūnists, kurš vaļsirdīgā sarunā ar savu māsu pastāsta par saviem darbiem prombūtnes laikā un izdarītajam rod samērā vienkāršu pamatojumu: “Tu pats arī kādu cilvēku pakāri?... – Gadījās vienu otru reizi. Tas ir diezgan interesanti. [...] – Un bērnus arī? [...] – Jā... Bet tu neuztraucies, Fanij! Tie jau bija tikai židiņi.” **Sestkārt**, romānā sīki atainots arī tas, kā Zvirgzdu un Birģeļu ģimenes pašaieliedzīgi un bezbailīgi glābušas ebreju Natansonu, kura nežēlīgajam liktenim lasītājs var sekot līdzī vairāku nodaļu garumā un kura pārdomas un izjūtas pauž dziļu pateicību saviem glābējiem: “Viņš gribēja būt noderīgs un kā varēdams atlīdzināt šiem krietnajiem ļaudīm par viņu augstsirdību. Tie labi zināja, kādu risku uzņēmušies, slēpjot savās mājās svešus, vajātu cilvēkus.” Tādējādi arī Vilis Lācis norāda uz latviešu dažādo morālo stāju un vēsturisko notikumu sarežģītību nacistu okupētajā Latvijā, ko simboliski pauž arī holokausta pārdzīvojušā pētnieka Marģera Vestermaņa vēstījums: “Gogoļa ielā 25 viens otram blakus stāv divi pieminekļi, divi simboli: nodedzinātā sinagoga atgādina trulo ļaunumu, kas joprojām nav izzudis no pasaules, [bet] glābēju pieminekļi [...] pārliecina, ka blakus melnai varai allaž jābūt arī vienkāršai cilvēcīgai pašaieliedzībai.” Sk.: MARĢERS VESTERMANIS. Pretdarbība holokaustam nacistu okupētajā Latvijā. In: LEO DRIBINS (sast.). Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne. Rīga 2007, 248. lpp. Viļa Lāča romāna citāts sk.: LĀCIS. Kopotie raksti: Vētra. Otrā daļa. 12. sēj. Rīga 1974, 96., 144., 196., 198., 222.–233. lpp.

¹²³ Ibidem, 201.–207. lpp.

¹²⁴ Ibidem, 222.–223. lpp.

¹²⁵ Ibidem, 226.–229. lpp.

¹²⁶ Ibidem, 229.–233. lpp.

¹²⁷ Vēl jo vairāk, miljonu lasītais Viļa Lāča romāns jau uzreiz pēc Otrā pasaules kara ir piedāvājis plašu un emocionālu vēstījumu par holokausta norisi nacistu okupētajā Latvijā. Līdzīgi citām iepriekš analizētajām reprezentācijām romāns “Vētra” ir pretrunā apgalvojumiem, ka holokausts padomju gados ir bijis tabu temats. Vismaz ne visus padomju režīma valdīšanas gadus un ne tādā izpratnē, ka nekāda informācija publiskajā telpā nav varējusi parādīties.

¹²⁸ EZERGAILIS, Latvija, p. 375.

- ¹²⁹ Ibidem, p. 358.
- ¹³⁰ HEINZ-DIETRICH LÖWE. Antisemitism in Russia and the Soviet Union. In: ALBERT LINDEMANN, RICHARD LEVY. Antisemitism: A History. New York 2011, p. 186.
- ¹³¹ KAREL BERKHOFF. "Total Annihilation of Jewish Population": The Holocaust in the Soviet Media, 1941–1945. In: MICHAEL DAVID-FOX, PETER HOLQUIST, ALEXANDER MARTIN (eds.). The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses. Pittsburg 2014, pp. 83–117. Arī Džoša Rubinšteins secina: lai arī pēckara gados ebreji zaudēja savas vietas padomju propagandas un kultūras posteņos, kā arī partijas struktūrās, daudzi joprojām darbojas atbildīgos un ietekmīgos amatos kā redaktori vai fotogrāfi vai bija atpazīstami rakstnieki. Viņaprāt, ebreju "izmešana" no padomju etniskā sastāva nav vienkāršs stāsts, jo būtiska daļa padomju filmu veidotāju un fotogrāfu bija ebreji. "Melnās grāmatas" publicēšana tika aizliegta tikai pēc tās gandrīz pilnīgas pabeigšanas, ebreji dzejnieki krieviski publicēja dzeju par holokaustu pēckara periodā, un stāsti par holokaustu tika plaši publicēti padomju jidiša presē. Sk.: RUBINSTEIN, Tangled Loyalties: The Life and Times of Ilya Ehrenburg, p. 233.
- ¹³² AMAR, A Disturbed Silence, pp. 158, 184. Arī filmogrāfs Džeremijs Hikss (*Hicks*) secina: lai gan holokausta tika sovietizēts, neuzsverot ebreju likteņa specifiku un neidentificējot ebrejus kā īpašu nacistiskā rasisma mērķi, kā arī ebreju upurus iekļaujot padomju mierīgo iedzīvotāju kategorijā, tomēr ebreju iznīcināšana bija būtiska daļa no padomju dokumentālās un mākslas filmu vēstures kopš Otrā pasaules kara sākuma, un ebreju iznīcināšana nav pilnībā noklusēts temats padomju filmogrāfijā. Turklāt vairākos aspektos padomju kino nepieļauj tās kļūdas holokausta reprezentācijā, kas raksturīgas Rietumu produkcijai, piemēram, koncentrācijas nometnes nepadara par nacistiskās ebreju iznīcināšanas mašīnērijas centrālo elementu. Padziļinātu holokausta ebreju reprezentāciju analīzi padomju filmogrāfijā sk. Džeremija Hiksa pētījumā: JEREMY HICKS. First Films of the Holocaust: Soviet Cinema and the Genocide of the Jews, 1938–1946. Pittsburg 2012. Latvijas PSR publiskajā telpā pieejamo komunikatīvo vēstījumu analīze norāda uz līdzīgiem procesiem, un to apstiprina arī Tomasa Foksa (*Fox*) secinājumi. Viņa pētījumu rezultāti liecina, ka komunisma valstīs daiļliteratūra un mākslas filmas daudz lielākā mērā nekā historiogrāfija piedāvāja informāciju par holokaustu. FOX, The Holocaust under Communism, p. 437.
- ¹³³ KLIER, The Holocaust and the Soviet Union, p. 282. Būtiski, ka līdzīga situācija vērojama arī citās tobrīd topošā dzelzs priekškara austrumu pusē palikušajās zemēs: piemēram, dažādas holokausta liecības bija plaši pieejamas arī pēckara Polijā – gan akadēmiskas, populāras, memuāru literatūras, gan mākslas filmu un pieminekļu formā. Tomēr pēc 50. gadiem šī informācija iekļāvās holokausta "poliskošanas" diskursā, jo uzsvāri strauji mainījās – no ebreju uz komunistu ciešanām un isā laikā jau uz visas poļu tautas ciešanām. Pēckara Polijā holokausts tika "poliskots". Lai gan netika slēpta nacistu galēji antisemitiskā un iznīcinošā politika, priekšplānā tika izvirzītas poļu ciešanas, bet holokausts tika attēlots kā ļaunums, kas vienlīdz skāris kā ebrejus, tā poļus. Lai gan daudzās iznīcināšanas nometnēs Polijas teritorijā tika uzstādīti pieminekļi, netika minēta ebreju ciešanu specifika. Režims aizmigloja atšķirību starp iznīcināšanas un koncentrācijas nometnēm, aktīvu komemorāciju īstenojot tikai koncentrācijas nometnēs, kur bija salīdzinoši liels poļu ieslodzīto īpatsvars. Tas radīja iespaidu, ka Aušvicā, kas kļuva par nozīmīgāko piemiņas vietu, lielākoties ieslodzīti poļi. Līdz ar to 1995. gadā tikai 8% respondentu uzskatīja, ka nacistu okupācijas laikā proporcionāli lielākie upuri ir ebreju tautības. Sīkāk sk.: BARBARA TÖRNQUIST-PLEWA. The Use and Non-Use of the Holocaust Memory in Poland. In: BARBARA TÖRNQUIST-PLEWA, NIKLAS BERNSTAND (eds.). Painful Pasts and Useful Memories: Remembering and Forgetting in Europe. Lund 2012, pp. 11–13.
- ¹³⁴ Sīkāk sk.: PINKUS, The Soviet Government and the Jews, pp. 167–168; KLIER, The Holocaust and the Soviet Union, pp. 283–284.

SUMMARY

Interaction of the Soviet topics and the Holocaust has been more complex than the researchers have claimed. The short statements call the Holocaust the forbidden topic or taboo of the Soviet period, much less frequently they refer to it more precisely – as the concealed topic. The social memory of the Holocaust in the Latvian SSR was a result of an interaction between official and unofficial discourses that had lasted for years. The analysis of the period highlights that the Holocaust in the USSR was not viewed as something special or even a separate topic, however, it was not completely denied or kept back – it was included in a larger category of the Nazi crimes and used as a frightening message about the most extreme edges of the capitalism.

In the Soviet Marxist ideology, the destruction of Jews was discursively constructed as a manifestation of the Nazi racism and / or extreme Western capitalism / imperialism. The official attitude towards the Jewish tragedy in the Second World War during the almost half-century long existence of the Latvian SSR varied from clear prohibition periods to vast communication through different cultural products. Moreover, these processes cannot be reduced to classifications of political scientists who separate the totalitarian structure of Stalinism and the later milder regimes – the attitude of state and public representations of the Holocaust in the culture have impacted various socio-political events.

As a result, three periods could be identified, during which the Holocaust became a significant part of public communication and was represented in the historical literature, press and popular culture products. One of those is the period at the end of the Second World War and onward (1944–1948), when for a short period of time the Jewish suffering was used in favour of ideological and economic interests of the regime, but at the end of Joseph Stalin's dictatorship it was replaced with extensive anti-Semitic campaigns throughout which referring to the Holocaust became dangerous, and Jews were afraid of the possible massive repressions.

Regardless of the political background, this period saw remembrance on an individual level, when the relatives and others tried to take care of victims' cemeteries and gathered for regular commemoration events. However, the transition of these commemoration activities to the cultural level, which provided an opportunity to rebury the victims and place official memorial signs and sometimes even monuments at the sites of murders or burial of Jews took place in the post-war period and became complicated if not impossible after 1948.

However, along with the clear anti-Semitic campaigns, in other periods the USSR culture can be characterised by anti-Semitic policy that impacted the formation of the Holocaust memory, and in the so-called thaw periods, when information on the Holocaust became a part of the public space, it was framed in the ideological perspective aligned with the Soviet understanding of the past. It prescribed that the history of the Second World War has to be viewed in the discourse of the powerful fight against the fascist aggressors and suffering of the entire Soviet nation. Therefore, the official ideological discourse did not allow the analysis of the Jewish victims as a separate instance. As it has been indicated, the boundaries of this restriction became looser at times, but they did not disappear. The analysed materials show that the basic principles referred to in the Soviet historiography were complied with more strictly than in the journalism and culture, where the Holocaust in certain cases was shown as a specific and independent topic.